

**АНАРГУЛ КАЛДИБЕКОВА,
БЕГЗОД ХОДЖАЕВ**

ПЕДАГОГИК АКСИОЛОГИЯ

*Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика
университети ўқув-услубий кенгаши томонидан услубий
қўлланма сифатида чоп этишига тавсия этилган*

**Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон
Миллий кутубхонаси нашриёти
Тошкент – 2009**

74.00

K18

Калдибекова, Аваргул.

Педагогик аксиология [Техт]: услубий қўлланма / А. Калдибекова, Б. Ходжаев. — Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009. — 80 бет.

И.Ходжаев, Бегзод.

ББК 74.00

Тақризчилар:

Эмине Иззетова, фалсафа фанлари доктори,
профессор,

Шукрулло Мардонов, педагогика фанлари доктори,
профессор.

Мазкур услубий қўлланма олий таълим муассасасаларининг педагогика ва психология йўналишида таълим олувчи талабалар ҳамда педагогика мутахассислигида таҳсил олувчи магистрантлар учун мўлжалланган бўлиб, китобда педагогиканинг янги соҳаларидан бири — педагогик аксиология фанининг шаклланиши, тарихий тадрижи, уни ўрганишнинг ўзига хосликлари, замонавий аксиологик ёндашувлар, педагогик аксиологиянинг асосий тушунчалари, педагогик қадриятлар ва уларнинг таснифи каби масалалар ёритилган.

Қўлланма ОТ-Ф8-214 — Талабаларни шахсий ва касбий ижтимоийлаштириш, ИТД-4-108 — Ёшларда моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлигини таъминлаш: муаммо ва вазифалар ҳамда ИТД-4-122 — Юксак маънавиятли шахсни шакллантиришнинг тарбия технологияларини ишлаб чиқиш Давлат грантлари доирасида яратилган.

№454-2990/2009.

ISBN978-9943-06-245-0

© Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси
нашриёти, 2009

СЎЗ БОШИ

Замонавий педагогика фанининг асосий тенденцияси — унинг шахсни «англаш», ўз дунёқарашига асосланишга эътибор қаратганлигидир. Бу эса, замонавий педагогик амалиётнинг муҳим жиҳатига айланди. Педагогика ва инсон амалиётида инсонпарварлик анъаналарининг ривожланиши, унинг ҳаётий фаолият жараёнида ўз олдига қўйган муҳим вазифаларни ўзида акс эттиради.

Инсон ҳаёти ҳар доим бўлиб ўтган воқеаларни баҳолаш, вазифаларни қўйиш, излаш, хулосалар қабул қилиш, дунёқараш вазиятларида кечади. Бунда унинг атроф-муҳит билан муносабатлари иккита фарқ билан ўзаро боғлиқ: амалий ва абстракт-назарий (билиш).

Бундан келиб чиқадики, педагогика методологияси таълим фалсафасига ҳақиқий инсонпарварликнинг моҳияти, борлиқнинг янгилиниши ва педагогик билиш ҳақидаги назарий қоидалар йиғиндиси сифатида қарайди. Бундай методологияга мувофиқ, фанларнинг, шу жумладан, педагогиканинг инсонпарварлик моҳиятидан келиб чиқадиган вазифаси ўзида инсонга билиш, мулоқот, ижод субъекти сифатида ёндашишни акс эттиради.

Бизга маълумки, илмий билиш, шунинг баробарида педагогик билиш фақатгина ижодкорликнигина эмас, ижтимоий эҳтиёжларни тўла қондириш мақсадини ҳам рўёбга чиқаради. Назарий ва амалий билиш орасидаги «кўприк» вазифасини аксиологик ёки қадрият сифатидаги ёндашув бажаради.

Аксиология (юн. «ахю» — қадрият ва «logos» — фан, таълимот) — қадриятшунослик; қадриятлар ҳақидаги фан. XIX асрнинг иккинчи ярмида немис қадриятшуноси Э.Гартман ва француз олими П.Лапитар томонидан фанга киритилган.

Аксиологик ёндашув инсонпарварлик педагогикасининг узвий ўзига хослиги бўлиб, барча одам унда жамоавий ривожланишнинг мақсади ва жамиятнинг олий қадрияти сифатида қаралади. Шунинг учун аксиологияга (табиий қадриятлар ҳақидаги (назарий) фалсафий назариялар) янги

таълим фалсафаси сифатида ва замонавий педагогика методологиясига уйғун тарзда қаралади.

Аксиологик фикрлаш марказида дунёдаги воқеа-ҳодисаларнинг ўзаро таъсири ва ўзаро боғлиқлиги концепцияси туради. У тасдиқлайдики, бизнинг дунё – бу бутун инсоният дунёси, шунинг учун умумийликни кўра билиш лозим, фақатгина инсониятни бирлаштириб қолмай, балки ҳар бир алоҳида шахсни тавсифлайди. Инсондан ташқаридаги ижтимоий тараққиётга қараши – унинг инсонпарварлик пойдеворидан алоҳида фикрлаши демакдир. Айнан, ана шундай тарздаги фикрлаш замонавий жамият тараққиёти глобал тенденцияда инсонпарварлик касб этади, умуминсоний қадриятларни маъқуллаши унинг мазмунини ташкил этади.

Педагогик аксиология асосида инсон ҳаёти, тарбия ва таълим, педагогик фаолиятнинг инсон ҳаётидаги аҳамиятини тушуниш ва қарор топтириш ётади. Таълимни инсон турмуши учун асосий қадрият, деб асослаш педагогик билимлар тараққиётини барча босқичларида ўз ўрнига эга. У ўзаро алоқадорлик – жамият ва инсон ўртасида муҳим аҳамият касб этади. Айнан, улар таълимнинг қадрият статусини белгилаб беришади. Педагогикада аксиологик ёндашувни қўллаш – ўзида фалсафий-антропологик, ижтимоий-сиёсий хусусиятни акс эттиради.

Юқорида баён этиб ўтилган долзарбликлардан келиб чиққан ҳолда, ОТ-Ф8-214 – Талабаларни шахсий ва касбий ижтимоийлаштириш, ИТД-4-108 – Ёшларда моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлигини таъминлаш: муаммо ва вазифалар ҳамда ИТД-4-122 – Юксак маънавиятли шахсни шакллантиришнинг тарбия технологияларини ишлаб чиқиш Давлат грантлари доирасида Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университетининг педагогика ва психология йўналишида «Педагогик аксиология» ҳамда педагогика мутахассислигида «Таълим фалсафаси» фанларини ўқитиш йўлга қўйилди. Мазкур методик қўлланма юқорида номлари айтиб ўтилган грантлар доирасида амалга оширган илмий изланишларимиз деб-бечаси сифатида илм аҳли эътиборига ҳавола этилади.

Қўлланмани тайёрлашда яқиндан ёрдам берганликлари учун лойиҳа раҳбарлари – педагогика фанлари номзоди, до-

цент Н.М.Эгамбердиева ҳамда филология фанлари доктори, профессор И.Ж.Йўлдошевларга ўз миннатдорчилигимизни билдирамиз.

Қадрият ғояси ва унинг умумий аксиологиядаги ривож

1.Аксиология ва қадрият тушунчаси. Аксиология фалсафанинг мустақил соҳаларидан биридир. Мазкур тушунча адабиётларда турлича талқин этилади. Аксиология юнунча сўз бўлиб, ахио — қадрият, logos — таълимот, сўз, яъни қадриятлар ҳақидаги таълимот маъносини билдиради.

И.Т.Фролова таҳрири остидаги фалсафий луғат(1986)да аксиологияга қадриятлар табиатини фалсафий жиҳатдан тадқиқ этиш, деб таъриф берилади. Аксиология Ғарб фалсафасида XIX аср охири — XX асрнинг бошларида умумий «қадриятлар муаммоси»нинг баъзи мураккаб масалаларини ҳал этишга уриниш сифатида юзага келди.

Қиёмиддин Назаров умумий таҳрири остидаги «Фалсафа: қомусий луғат»(2004)да «аксиология»га аксиологик онг, қадрлаш туйғуси, аксиологик билиш, қадриятли ёндашув ва бошқалар асосида тўпланган қадриятлар тўғрисидаги билимлар системаси сифатида таъриф берилган.

В.Е.Кемеров умумий таҳрири остидаги замонавий фалсафий луғат(1998)да «аксиология» тушунчаси инсонда келажакка бўлган ўзининг ҳаётий интилишлари, мавжуд ҳаёт учун мўлжални ола билиш, ўтмиш, умумаҳамиятлиликни оқлаш ёки айблашни қадриятли лойиҳалаш шакл ва усуллари ҳақидаги таълимот сифатида таъриф берилади.

Аксиология тушунчаси қадрият ва қадриятлар ҳақидаги таълимотга қараганда, кейинроқ пайдо бўлган. Мазкур тушунча XIX асрнинг 2-ярмида немис қадриятшуноси Эдуард Гартман ва француз олими П.Лапилар томонидан фанга киритилган.

Қадрият тушунчаси махсус фалсафий луғатда XIX асрнинг 60-йилларида пайдо бўлганлиги таъкидлаб ўтилган. Фалсафий луғатнинг 5-жилдида қадриятга қуйидагича таъриф берилган: «Қадрият фалсафий ва социологик тушунча. У биринчидан, бир объектнинг ижобий ва салбий қимматини,

иккинчидан, ижтимоий онгнинг норматив белгилловчи-баҳоловчи жиҳати (субъектив қадриятлар ёки онг қадриятлари)ни ифода этади».

«Қадриятлар ва ижтимоий тараққиёт» номли илмий ишлар тўпламида «Қадрият дейилганда, инсон ва инсоният учун аҳамиятли бўлган миллат, элат ва ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари ва мақсадларига хизмат қиладиган ва шу туфайли улар томонидан баҳоланиб, қадрланадиган табиат ва жамият неъматлари, ҳодисалари мажмуини тушунмоғимиз лозим», деб таъкидлаб ўтилган.

«Мустақиллик изоҳли илмий-оммабоп лугаги»да, «Қадриятлар – жамиятда кишилар ўртасида обрўга, эътиборга, ҳурматга, нуфузга, аҳамиятга эга кишилар, муносабатлар, ҳолатлар, моддий нарсалар ва маънавий бойликлар мажмуаси» деган таъриф берилган.

Қиёмиддин Назаров умумий таҳрири остидаги «Фалсафа: қомусий лугат» (2004)да «Қадрият – воқеликдаги муайян ҳодисаларнинг, умуминсоний, ижтимоий-ахлоқий, маданий-маънавий аҳамиятини кўрсатиш учун қўлланиладиган фалсафий-социологик ва аксиологик тушунча», деб таъриф берилган.

Қадрият тушунчасининг келиб чиқиши шуни кўрсатадики, унда уч асосий белги бирлашади: нарса ва ҳодисаларни баҳолашга доир инсоннинг амалий ва эмоционал муносабатини таърифлаш; инсоннинг психологик тавсифини аниқловчи ахлоқий категорияларни тавсиф этиш; одамлар орасидаги муносабатларни характерловчи ижтимоий ҳодисаларни таърифлаш. «Қадрият» тушунчасининг ривожини шартли равишда қадриятларнинг турли кўриниш(иқтисодий, психологик, ахлоқий, эстетик, билишга оид, ижтимоий)ларини ажратиш кўрсатиш, инсон табиати, унинг билишга интилиш механизмларини англаб етиш, билиш фаолиятининг ҳаракатлантирувчи кучларини аниқлашга имкон беради.

2. Аксиологик концепциялар. Ҳозирги вақтда қадриятнинг табиатини хилма-хил талқин этувчи турли аксиологик йўналишлар кўпайиб бормоқда. Шартли равишда **аксиологик концепцияларнинг** қуйидаги турларини ажратиш мумкин: объектив-идеалистик, субъектив-идеалистик, қадрият-

нинг натуралистик назарияси, трансцендентал, ижтимоий, диалектик-материалистик.

Объектив-идеалистик назария (неокантчилик, неотомизм, интитутизм) қадриятни замон ва вақтдан ташқаридаги на-риги дунёдаги мавжудлик сифатида талқин этади.

Субъектив-идеалистик назария (мантиқий позитивизм, феноменология, эмотовизм, этикадаги лингвистик таҳлил, У. Эрбан, Д.Пролл, Л.Люис ва бошқаларнинг асаб-ирода қад-рият назарияси) қадриятни онг ҳодисаси сифатида талқин этади, унда баҳоланаётган объектга инсоннинг субъектив муносабати, психологик кайфиятининг намоён бўлишини кўради.

Қадриятнинг натуралистик назарияси (қизиқишлар наза-рияси, тадрижий этика, космик теологик этика) қадрият остида инсон табиий эҳтиёжлари ёки яхлитликда табиат қонунларининг акс этишини кўради. Масалан, қизиқишлар назарияси тарафдорлари нарса-ҳодисаларнинг қимматини ин-соннинг унга қизиқишдан келиб чиқиб белгилайди (Р. Пери, Д. Паркер (АҚШ), Ф. Теннант (Англия)).

Аксиологик трансцендентализм дунёсида қадрият – инсон иштирок этиши мумкин бўлган (ёки мумкин бўлмаган) мав-жудликнинг мустақил соҳасига эга идеал.

Ижтимоий концепция учун ижтимоий умумийлик билан боғлиқликдаги қадриятнинг нисбийлиги характерлидир.

Диалектик-материалистик йўналиш тарафдорлари қад-риятлар тизимига жамиятнинг тарихий, иқтисодий, ижти-моий ривожини нуқтаи назаридан қарайди.

Қадриятнинг манбаи нуқтаи назаридан ҳақли равишда қад-риятлар ҳақидаги таълимотнинг қуйидаги асосий турларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

аксиологик психологизм (В.Вундт, Ф.Брентано, А.Майнонг) қадриятнинг манбаи сифатида инсоннинг субъектив дунёси – унинг мақсади, ҳиссиёти, иродаси, эҳтиёж ва фаолияти-ни кўриб чиқади. Инсон учун аҳамиятли ҳамма нарса қадри-ятни акс эттиради;

аксиологик нормативизм (М.Вебер, В.Дильтей, О.Шпенг-лер) қадриятнинг манбаи сифатида кўпчилик одамларнинг ижтимоий-маданий фаолиятини кўради. Бу ерда ижтимоий-

маданий муҳитнинг ўзгаришини таъминлайдиган меъёр, қоида, баҳо қадрият сифатида акс этади:

аксиологик трансцендентализм (Г.Лотце, В.Виндельбанд, Г.Риккерг) одамларни олий мақсадга эришишга йўналтирувчи қандайдир ўзаро алоқадор идеал моҳиятти қадрият манбаи ҳисоблайди;

аксиологик онтологизм (Н.Гартман, М.Шелер, М.Хайдеггер) унинг ёрдамида ҳаёт қадрият сифатида англанадиган юқори рационал интуицияни қадрият манбаи сифатида тушунади.

Адабиётлар:

1. Мустақиллик изоҳли илмий-оммабоп луғати. /А.Жалолов ва Қ.Хоназаров умумий таҳририда. / – Т.: Шарқ, 1998.
2. Фалсафа. Қомусий луғат. – Т.: Шарқ, 2004.
3. Қадриятлар ва ижтимоий тараққиёт (илмий ишлар тўплами). – Т.: Ўзбекистон, 1997.
4. Сластенин В.А., Чижаква Г.И. Введение в педагогическую аксиологию – М.: Академия, 2003.
5. Туленов Ж. Қадриятлар фалсафаси. – Т.: Ўзбекистон, 1998.
6. Философия образования XX века. – М.: Педагогика, 1992.

Асосий аксиологик муаммолар ва уларнинг чет эл педагогик фикрлари тараққиётидаги ривож

1. Қадимги Шарқ фалсафасида дунёга қадриятли муносабатнинг акс этиши. Аксиология қадриятларнинг табиатини фалсафий тадқиқ этиш сифатида XIX асрнинг 2-ярмида юзага келган бўлса ҳам, қадимги дунё фалсафасидаёқ дунёга қадриятли муносабат ўзига хос тавсифланади. Ўша давр файласуфлари табиий ва ижтимоий ҳодисаларни баҳолашда «яхшилиқ», «эзгулик», «ҳақиқат», «фойдали», «ғўзал» каби тусунчалардан фойдаланишган.

Қадимги Шарқ фалсафаси инсоннинг ички дунёсини тадқиқ этишга катта эътибор қаратган. Қадимги бобилликлар

нинг яхшилик билан ёмонлик, эзгулик билан ёвузлик, бойлик билан қашшоқликнинг, зўрлик билан хўрликнинг бир бирига тубдан зид эканлиги. Ўзаро қарама-қарши ва муросасизлиги ҳақидаги фалсафий ғояларни ўзида маълум даражада баён қилувчи «Жафоқаш авлиё ҳақида дoston» ва «Хўжайиннинг қул билан суҳбати» деган асарлари ҳам мавжудлигини айтиб ўтиш зарур. Уларнинг биринчисида — бахт ва бахтсизлик, адолат ва адолатсизлик, уларнинг сабаблари, бартараф этиш йўллари хусусидаги дастлабки фалсафий тасаввур ва ғоялар баён этилган. Кейингисиди хўжайин билан қул ўртасидаги зиддият улар орасидаги таъсирли суҳбатда ифода қилинган. Асарда айтилишича, ҳар гал хўжайиннинг истакларини ўринли ва асосли қилиб рад этишга важ топадиган қулдан қўнгли совиган хўжайин ниҳоят: «Хўш, энди нима яхши?» деб хитоб қилади. Қул дадиллик ва истеҳзо билан бундай жавоб беради: «Менинг калламни ҳам, сенинг каллангни ҳам узиб, дарёга ташлаш керак. Энг яхшиси ана шу. Осмонга етиш даражасида юксак, бутун ерни қоплаб олиш даражасида катта одам борми, ахир!». Жаҳли чиқиб кетган хўжайин даҳшат билан қулга қараб: «Эй қул, мен сени ўлдиришни ва сени мендан олдин кетишга мажбур қилишни истайман», — дейди. Бунга жавобан қул хўжайинни огохлантириб: «Даҳшатини олганда, хўжайиним мендан кейин фақат уч кун умр кўрадилар», — дейди.

Ҳинд фалсафасида юксак реалликни ўзидаги акс эттирувчи руҳ — брахман орқали «қалб» тушунчаси очиб берилган. Қалб «соф англаш»ни акс эттиради ва «соф илоҳийлик ҳолати»да жойлашади. Ҳинд файласуфларининг мазкур таълимоти инсон табиатини такомиллаштиришнинг амалий йўллари кўрсатиб берувчи «Упанишадлар» деб ном олган.

Дастлаб Ҳиндистонда (мил. ав. VI аср) пайдо бўлган, кейинчалик Марказий, Жанубий, Шимолий ва Шарқий Осиёда кенг тарқалган Дзен-буддизм таълимоти ҳам инсоннинг ички ҳолатига эътибор қаратган. Дзен-буддизм таълимотининг аҳамияти ички ўз-ўзини бахшида этишда намоён бўлади: ҳақиқатни англаш учун атроф-муҳитни ўрганиш керак эмас, ўзини, ўзининг «Мен»ини Будда билан қуроллантириш зарур. Дзен-буддизм таълимотининг олий ҳақиқатга эри

шиш технологияси турли психологик машқларни ўз ичига олади. Психологик машқлар ўзида инсоннинг ўз-ўзини такомиллаштириши, унинг ўз-ўзини ахлоқий англаши, хулқ-атвор усулубини шакллантириш дастури сифатида қараш мумкин бўлган турли қадриятли жиҳатларни акс эттиради.

2. Қадимги Фарб файласуфларнинг қадриятга доир шарҳлари ва уларнинг мазмуни. Қадимги Фарб файласуфлари ҳам қадриятни турлича талқин этганлар. Қадриятга тегишли гўзал ва хунук, яхши ва ёмон, бахт ва бахтсизлик тушунчаларини турли даврларда турлича ва турли одамлар тасаввурида тушунганлар. Улар асосий аксиологик масалаларни шакллантиришга ҳаракат қилганлар: олий бахт мавжудми? Инсон ҳаёти мазмуни нимада? Ҳақиқат нима? Севги ва айрилиқ нима? Гўзаллик нима? Қадриятлар табиатидаги қарама-қаршиликларни аниқлашган: гўзал нарсалар инсонни жиноятга бошлаши мумкин; гўзал сўз салбий кўринишдаги мазмунни ифода этиши мумкин; ташқи гўзаллик — маънавий қашшоқлик.

Қадимги Юнон файласуфи Гераклитнинг фикрича, билиш асосида идрок туради, бироқ доноликка фақат фикрлаш орқали эришилади.

Демокрит барча нарсаларнинг ўлчови, олий қадрият сифатида ҳар қандай инсонни эмас, фақат доно кишини тушунади. У Гераклитнинг фикрини инкор этмаган ҳолда, билишнинг асосий манбаси сифатида ҳиссий идрок акс этишини таъкидлайди. Бироқ унинг фикрича, ҳиссий идрок нараса-ҳодисалар ҳақида «қоронғу» билимлар беради. Дунёнинг моҳиятини тушуниш тафаккур ёрдамида ҳаққоний билимларни эгаллашга имкон беради. Бу эса, ҳиссий идрокнинг ролини пасайтирмайди. Аксинча, Демокрит тарбияда бола табиатига уйғунлик, унинг қизиқишларини ҳисобга олиш зарурлиги, жазолашнинг бефойдалигини асослаб беради.

Демокритнинг атом тўғрисидаги назарияси ҳам ўзида қатор тарбиявий қадриятларни жамлайди. Масалан, меҳнатга доимий одатланишни шакллантириш, ишонтириш асосида ўқишга ижобий мотивацияни шакллантириш, ҳақиқатни излаб топиш, қалбни қўрқувдан халос этиш, иштиёқни шакллантириш ҳақидаги фикрлари шулар жумласидандир.

Ҳақиқатга эришишга йўналтирилган инсон ҳаракатига Суқрот ҳам қадрият сифатида қарайди.

Афлотун биринчилардан бўлиб, таълим тизимини фалсафий нуқтаи назардан асослайди, бунинг учун давлат таълимининг зарурлигини таъкидлайди. У ўзининг давлат, шу жумладан, таълим ҳақидаги таълимотида ғояларнинг ақлга асосланган дунёси; давлат (жамият, полис); индивид, фикрловчи, давлат қонунларига риоя қилувчи кабиларни ажратиб кўрсатади.

Афлотун юксак эзгуликнинг моҳиятини аке эттирувчи биринчи қадриятли таснифни ишлаб чиқди. Эзгулик ўзида ўлчов, мўътадиллик, вақт билан боғлиқликни аке эттиради. Бу қадриятлар тараққиёт зинапоясининг энг юқори қисмида жойлашади. Иккинчи ўринга Афлотун гўзаллик ва комилликни; улардан сўнг ақл ва тафаккурни; сўнгра — идрок этиш ва билимларни чақирувчи қалбнинг лаззатланишини қўяди. Охириги бўғинга «юксак гўзаллик» жойлашади.

3. Ўрта асрларда қадриятли онгнинг тараққий этиши. Ўрта асрлар таълимотида қадрият Худонинг марҳамати, унинг кўрсатмалари асоси сифатида тушунилди. Худога олий эзгулик мужассамлашади, у ўзида Ҳақиқат, Яхшилик, Гўзаллик бирлигини намоён этади ва ахлоқий қадриятларнинг манбаи ҳисобланади.

Ўрта асрлардаги қадриятли онг объектив ва субъектив қадриятларнинг ўзаро муносабати, уларнинг бирлиги ва хилма-хиллигини аке эттиради. Унинг учун яхлитликда уч илоҳий фозилликни аниқлаб берувчи Ишонч, Умид, Муҳаббат каби маънавий қадриятларни эътироф этиш характерлидир. Ўрта аср ғояларида Худо учун яшаш ўз аксини топган. Инсоннинг қадр-қиммати тўлиқ унинг Оллоҳ билан иттифоқида боғлиқ бўлган. Бу ғоя соф, илоҳий бўлиб, киши ички «Мен»ининг ҳосил бўлиши унга боғлиқ. Демак, ўрта асрлар ҳам қадриятни изоҳлашда турли-туманлик билан тавсифланади.

XII асрда схоластиканинг йўналишларидан бири сифатида қадриятни инсоннинг тафаккур кучи сифатида тавсифловчи номинализм (концептуализм) ривожланди.

Концептуализм вакиллари — Пьер Абеляр, Иоанн Соле-

берийский ва бошқалар — ўрта асрлардаги реализм таълимотини рад этишди, бироқ номиналистлардан фарқли равишда билиш фаолиятининг асосий шакли сифатида онгда умумий тушунчаларнинг мавжуд бўлишини эътироф этишди. Концептуалистлар инсон қадр-қимматини илоҳий ҳодиса эмас, балки, унинг тафаккур кучи сифатида таърифлашди. Ахлоқий идеал ҳам тафаккур қадрияти сифатида таърифланади (Абеляр).

Мўътадил мистицизм вакили Гуго Сен-Викторскийнинг таъкидлашича, само (Яратган)ни англаш учун ўзини англаш зарур. Билимни қадрият сифатида таърифлаб, у билимларни ўзлаштиришнинг шарт-шароитларини шакллантирди: табиий қобилиятлар, тўғри кўрсатма ва топшириқ, ақлнинг кучлилиги ва мустаҳкам хотира. Билимларни ўзлаштириш уч асосий метод ёрдамида эришилади: ўқиш; ҳақиқатни очиб берувчи Диний китобни мушоҳада этиш; ўрганишга тириш-қоқлик. Файласуфнинг асосий педагогик қондалари педагогик жараённинг мақсад, мазмун, методлари аниқлаб берилган «Дидаскалион» асарида акс этган. Билимларни ўзлаштиришнинг асосий методлари сифатида Сен-Викторский ўқиш, ўқувчининг хотирасини ривожлантирадиган машқ, тириш-қоқлик, фикрлашга ўрганиш деб ҳисоблади.

Уйғониш даврида схоластика расмий фалсафа сифатида қолаверди, фақат Шахсни, унинг Тақдири ва Ҳуқуқларини, инсон Бахт-саодати, унинг ҳар томонлама ривожланиши, кишиларнинг ижтимоий ҳаётлари учун қулай шарт-шароитларни яратишни қадрият деб билувчи инсонпарвар маданият пайдо бўлди. Уйғониш даври гуманистлари индивиднинг ҳар томонлама ва баркамол ривожланиши учун ҳаракат қилишди, шунинг учун улар қадрият тушунчасини инсон билан ўзаро алоқадорликда қарашган. Қадриятлар инсон шахсини қадрият сифатида англаш орқали таҳлил этилган, шунинг учун қадрият инсон улар ҳақида қандай фикрга эгаллигига қараб, моддий боғлиқ бўлган (Монтень).

Мишель Монтень «Тажрибалар» («Опытты») асарида моҳиятига кўра, инсон табиати таҳлилини беради ва ҳар қандай одам ўзида бутун инсоният табиатини мужассам этади дейди. «Ҳақиқатан ҳам, ўзида ўзининг табиий моҳиятини на-

моён эта олишга лойиқлик баркамоллик белгиси ва илоҳий сифатдир. Биз ўз моҳиятимизда яшамасдан, кимдир бўлишга ҳаракат қиламиз ва нимага қобилиятли эканлигимизни билмаган ҳолда, ўзимизнинг табиий чегарамиздан чиқамиз. Ёғоч оёқда туришнинг бизга кераги йўқ, чунки ёғоч оёқда тик туриш учун ўзимизнинг оёғимизга суянишимиз керак бўлади. Ва ҳатто энг баланд мартабаларга ҳам биз ўзимизнинг орқамиз билан ўтираемиз.

Менинг фикримча, умуминсоний мезонларга кўра тафаккур руҳига тенглашадиган одамларгина энг ажойиб ҳаётда яшашади».

Умуман олганда, Уйғониш даврининг янгилиги инсон шахсини қадрият сифатида англашда намоён бўлади. Мазкур даврда қадрият тушунчаси «умуминсоний мезон» нуқтаи назаридан кўриб чиқилади (Л.Н.Столович).

XVII аср фалсафасида инсон шахси унинг ақлига эмас, фикрлаш қобилиятига қараб урғу берилади. Биринчи навбатда қадрият сифатида қуйидагилар қаралади: Ирода, Эркинлик, индивиднинг ички фаоллиги (Б.Спиноза), инсоннинг фикрлаш фаолияти (Б.Паскаль), «манфаат» тушунчасининг икки жиҳати изоҳланади: шахсий ва ижтимоий (Ф.Бекон). Объектив ва субъектив қадриятлар фарқланади: яхшилик ва ёмонлик, ҳақиқий ва хаёлий (Т.Гоббс). «Қадрият» тушунчасини «фойдалитик» тушунчаси билан боғлиқликда баъзи файласуф олимлар иқтисодий мазмун билан тўлдирадилар (Д.Локк). Мазкур даврда индивид абстракт инсон эмас, мустақил, фаол ҳаракатланувчи субъект, унда табиатан инъом этилган имкониятларни амалга оширишга қобилиятли сифатида қаралади.

Кейинчалик нафақат фалсафий, балки педагогик фикрларнинг ривожланишига таъсир кўрсатган инсоннинг психологик жараёнлари, унинг шахсий сифатлари, ижодий фикрлаш Уйғониш даври фалсафасини ўрганиш предмети бўлди.

Адабиётлар:

1. Фалсафа. Қомусий луғат. — Т.: Шарқ, 2004.
2. Hoshimov K., Nishonova S. *Pedagogika tarixi*. — Т.: «Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasi» nashriyoti, 2005.

3. Каримов И., Рустамова М. Фалсафа фани тарихи ва назарияси. — Т.: ТДПУ, 2007.

4. Туленов Ж. Қадриятлар фалсафаси — Т.: Ўзбекистон, 1998.

5. Слостенин В.А., Чижаква Г.И. Введение в педагогическую аксиологию — М.: Академия, 2003.

Қадрият гоёси ва унинг миллий фалсафадаги ривож

1. «Авесто» — қадриятлар манбаи. «Авесто» — зардуштийлик динининг муқаддас китоби ҳисобланиб, дастлабки Шарқ фалсафий қарашларини ўзида акс эттирувчи манбадир. Унда инсонни камолотга эришувида меҳнат, эзгулик, инсонийлик, софлик, бағрикенглик каби сифатларнинг аҳамияти чуқур ифодаланган.

Зеро, зардуштийликда ахлоқийликнинг асоси, саҳоватлик белгиси — меҳнат деб кўрсатилса, ишёқмаслик барча нуқсонларни келтириб чиқарувчи сабаб эканлигига урғу берилди. Айниқса, деҳқончилик соҳасида қилинаётган меҳнат яхшилиқни юзага чиқарувчи асосий омил, дея таъкидланади. Деҳқончилик билан шугулланиш, мўл-кўл ҳосил етиштиришга қаратилган ҳаракат Ахура Мазда қонунига бўйсунуш саналган. Дон эккан киши тақводорлик уругини экиши, Маздага ихлосмандлик эътиқодини илгари суриши, имонни озиқлантириб туриши — ўн минг марта ибодат қилиш билан баробар, юзлаб қурбонлик қилишга тенг дейилади. «Ғалла ердан униб чиққанда, девлар ларзага келади, ғалла ўриб олинаётганда девлар нола-фарёд чекади, ғалла янчиб, ун қилинаётганда улар қоча бошлайди, ҳамир қилинганда эса девлар маҳв бўлади. Ғалланинг мўл-кўл бўлиши девларнинг лабига қизитилган темир босилгандек уларни тум-тарақай қилади!».

Ушбу мисолларда «Авесто»да инсон меҳнати туфайли барча ёмон хислат, ёмонлик ҳамда ёвузликлардан қутилиши мумкин, деган гоё илгари сурилади.

¹ Ўўлдощев Ж., Ҳасанов С. «Авесто»да ахлоқий-гаълимий қарашлар. — Т.: «Ўқитувчи», 1992. — Б. 18.

«Авесто»да инсон фикри, сўзлари ва ишларига икки қарама-қарши куч: Воху Мана (Эзгу фикр) ва Ако Мана (Ёвуз фикр) таъсир кўрсатади, дейилади. Барча фикр, сўз ва ишлар асосида аслида эзгулик ва ёвузлик ётади («Ясна», 30-боб). Аста-секин ахлоқий тушунчалар шахсий мазмун касб эта бошлайди. Масалан, «яхши сўзлар» деганда аҳдида туриш ва берилган ваъдани бажариш қабилар назарда тутилса, «яхши амаллар» деганда эса, савдо-сотик ишларида ҳалол бўлиш, қарзни вақтида тўлаш, ўғрилиқ ва талончилик қилмаслик, ўзгаларнинг молига кўз олайтирмаслик, бузуқликлардан ўзини тийиш, атрофдагиларга зиён етказадиган ҳар қандай ҳаракатни содир этмаслик ва ҳоказолар тушунилган.

Эзгу кучларга ёвуз кучлар қарши бўлган. Ёвуз руҳларга Друджо (ёлғончилик руҳи) бошчилик қилган. Унга Ёвуз фикр (Ако Мана), Талончилик руҳи (Эшма) ёрдам берган. Ёвуз, ёмон фикр — Ако Мана, ёмон сўз — Друджо ҳамда ёвуз амал, ёмон иш — Эшма образлари тимсоли ёрдамида ифода этилган.

Зардушт ёвузлик кучларига кўмаклашган кишиларга нисбатан аёвсиз муносабатда, шунингдек, чорвачилик ривожига ҳалал берувчи ёлғончилик ихлосмандларига қарши курашда эса шафқатсиз бўлади. «Кимки менга содиқ бўлса, энг яхши нарсага мушарраф бўлади, кимки содиқ бўлмаса, унга энг ёмон нарса насиб этади... Кимки мени — Зардуштни қувватласа, бунинг эвазига истаган барча нарсалари билан биргаликда бир жуфт соғин сигир ҳам олади» («Ясна», 46-боб), дейилади асарда.

«Яхши фикр» иборасининг мазмуни ўзида илоҳий қонун руҳидаги ғояларга эга бўлиш, яқин кишига нисбатан меҳрибонлик кўрсатиш, муҳтожларга кўмаклашиш, ёвузликка қарши курашга донмо тайёр туриш, кишиларнинг бахт-саодати йўлида ҳаракат қилиш, аҳиллик, қабиладошлар билан бирга дўстлик ва тотувликда яшашга интилиш руҳидаги ният ва фикрлар мусаффолигини акс эттиради. Инсон фикран ҳам бошқаларга ҳасад қилмаслиги лозим. Яхши ниятли киши даргазаб бўлмайди, жаҳолатларга берилмайди.

«Авесто» таълимотида жисмоний ва маънавий дунё уч ҳаётий даврга бўлинади.

Биринчи давр энг қадимги давр саналиб, у илк ҳаётни

билдиради. Бунда ҳам жисмоний, ҳам маънавий дунёда яхшилик тантана қилади. Дунёда ёруғлик ва инсоний саодат ҳукмрон бўлган. Ягона жиноятчи — ҳоким Йима Вивахвант бўлиб, у кишиларни батамом рози қилмоқ учун уларга мол гушти едиради.

Иккинчи давр ҳозирги давр бўлиб, бу даврда яхшилик руҳлари билан ёмонлик руҳлари ўртасида кураш давом этади.

Учинчи давр — бўлғуси ҳаёт. Бу даврда ақл-идрок ва адолат гантанаси ўрнатилади. Бўлғуси яхши ҳаётни Арғу ўрнатиб, деҳқонлар бадавлат, ҳокимият эса мустаҳкам бўлади, дейилади. «Яхшилик таълимни ва садоқатни амалга ошириб яхши ҳокимлар ҳукм юритаверсинлар. Одамларга ва уларнинг авлодларига бахт-саодат келтирадиган таълимни амалга оширсинлар»¹.

Хулоса қилиб айтганда, «Авесто» асарида инсоннинг баркамол бўлиб етишишида унинг сўзи, фикри ҳамда иши бир бўлишига катта эътибор берилади. Ушбу ахлоқий учлик гоёси энг қадимги даврлардан бошлаб кишилик жамияти тараққиётининг барча босқичларида яратилган комил инсон муаммоларига бағишланган Шарқ фалсафий фикрлари мазмунининг шаклланишига асос бўлган десак, хато қилмаган бўламиз. Зеро, унда одамнинг инсон сифатида маънавий ва моддий камол топиши учун зарур бўлган муайян талаблар ўз ифодасини топиб, ҳаёт кодекси сифатида нафақат Шарқ, балки Фарб халқларининг ҳам муқаддас маънавий меросига айланган.

2. Тасаввуф таълимотида аксиологик фикрларнинг акс этиши². Комил инсон ҳақида гап кетганда, ахлоқ-одоб тамойилларига урғу берилиши бежиз эмас. Ахир, одамнинг инсонлиги, унинг онгли мавжудот сифатида ҳаёт кечириши ва турмуш тарзи, табиат, жамият ва одамларга бўлган турли-туман муносабатларида намоён бўлади. Унинг ахлоқ-одоби ана шу инсоний ахлоқ чегарасида туриб муомала қилиши, тарихан ўз ахлоқий тушунча ва тасаввурларини бойитиб, кенгайтириб ва ривожлантириб келганидан далолат беради. Лекин

¹ Нишонова С. Комил инсон тарбияси. — Т.: Истиқлол, 2003. — Б. 38.

² Мазкур масалани баён этишда С.Нишонованинг «Комил инсон тарбияси» китобидан фойдаланилди. Қаранг: Нишонова С. «Комил инсон тарбияси». — Т.: Истиқлол, 2003.

одамзод ва унинг маънавий дунёси шунчалик кенг ва мураккабки, у айрим инсоний фазилатлар, кўникиш ва салоҳиятлари билан чегараланиб ёки белгиланиб қолмайди. У мураккаб жисмоний, ақлий ва руҳий муштаракликни тақозо этади. Ана шундай мураккабликнинг тизимлаштирилган кўриниши тасаввуф таълимотида ўз аксини топган.

Тасаввуф таълимоти VIII аср охири ва IX аср бошларида пайдо бўлиб, бутун мусулмон мамлакатларида, жумладан, Мовароуннаҳрда ҳам кенг тарқалган. Тасаввуф бутун Шарқ маънавий ҳаётида инсон камолоти ҳақидаги гояларнинг шаклланишида муҳим роль ўйнаган.

Сўфийлик таълимотида комил инсон — бу доно, оқил, пок ниятли одамдир. Улар илоҳий поклик, нафосат, эътиқод ва тафаккур инсониятни бало-қазолардан асрайди, уларни авайлайди, деб билганлар. Сўфийлар ана шу йўл, — мана шу ҳақиқат учун интиланлар. Аслида эса, комил инсон, бу — уларнинг идеали, орзуси бўлган. Улар ана шу комил инсон, маърифатли инсон идеали орқали жоҳилият ва нодонликка, ҳирс ва таъмага қарши бел боғлаганлар.

Таниқли олим Н.Комилов таърифи билан айтганда: «Комил инсон — бир идеал, барча дунёвий ва илоҳий билимларни эгаллаган, руҳи мутлақ руҳга туташ, файзу кароматдан сероб, сийрат-у, суврати саранжом, қалби эзгу туйғуларга лиммоним, покнза зот»¹.

Шарқ фалсафий тафаккури тарихида комил инсонга бағишланган қатор китоблар яратилган. Н.Комилов Саййид Абдулқодир Гелоний (Желоний) ва Азизиддин Насафий (XII аср), Шайхи Кабир Муҳйиддин ибн ал-Арабий (1165 — 1240 йй.), Абдулкарим Жили (1417 йилда вафот етган) каби алломалар томонидан бу тушунча муомаллага киритилгани, Шайх Азизиддин Насафий эса комил инсон назариётчиси сифатида тарихда қолгани ҳақида муҳим маълумотлар беради².

Азизиддин Насафий таърифида комил инсон шариат,

¹ Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. — Т.: Ёзувчи, 1996. — Б. 143

² Қаранг: Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. — Т.: Ёзувчи, 1996 — Б. 143-153.

тариқат ва ҳақиқатда етук бўлган одам, унда қуйидаги тўрт нарса камолга етган бўлади: яхши сўз, яхши феъл, яхши ахлоқ ва маориф¹.

Азизиддин Насафий бу таърифда зардуштийлик таълимотидаги ахлоқий учликка асосланади ҳамда у комил инсонга мавҳум инсон эмас, ҳаётдаги реал одам сифатида қарайди. Яъни Азизиддин Насафий комил инсонни одамзод учун фойда келтирувчи шахс сифатида таърифлаб, ҳақиқий комиллик маънавий-ахлоқий покланиш эвазига юзага келишини, у ҳақ йўлидан бориб, халққа фойда келтиришини таъкидлайди.

Демак, Азизиддин Насафий бу фикри билан комилликнинг мезони сифатида икки нарсани: биринчиси, ҳамда ахлоқ, яъни мўмин-мусулмон, солиҳ инсон бўлиш, иккинчиси, ўз-ўзини англаш деб қарайди. Бу таълимоти билан Азизиддин Насафий ҳам ахлоқли, мўмин-мусулмон, ҳам ўзлигини таниган инсонлар ҳақиқий комил инсон деган ғояни илгари сурган. Лекин бу таърифлар нисбий бўлиб, барча алломалар ҳам руҳий-маънавий қудрат, ақл-у, заковат, яхши хислатлар жамулжами ифодаланган инсонни, шунга интилиб яшаган улуғ бир зотни Комил инсон деб тушунишган.

Сўфийлар инсон маънавий-руҳий комилликка эришиш йўлларида тўрт босқични ўтиши керак, дейди.

Биринчи босқич — **шариат**. Диний маросимлар ва шариат ақидаларини, тақволарини айнан, изчил бажариш, чунки шариат қонун бўлиб, бу қонун вужудни ва қалбни тарбиялайди.

Иккинчи босқич — **тариқат**: нафсни тийиш, хушнудлик, худони ўйлаш, хилват, маънавий муҳаббатни чуқурлаштириб, худо тўғрисида ўйлаш, яъни тариқат — фано, ўздан кечиш, кўнгилни поклаб, руҳни нурлантирувчи йўл, фаолият шакли.

Учинчи босқич — **маърифат**: ҳамма нарсанинг, бутун борлиқнинг асоси — худо эканини, ўзининг моҳияти худо моҳияти билан биргаллигини билиш ва англаш. Бунда одам учун барча кибр-у, ҳаво, манманлик, шон-шуҳрат бемаъни бўлиб кўринади, шунда у ориф, яъни билимли, худони таниган бўлади.

¹ Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. — Т.: Ёзувчи, 1996. — Б. 147.

Тўртинчи босқич – ҳақиқат. Бунда сўфий худонинг даргоҳига эришади, васлига восил бўлади, у билан бирлашади, шу орқали инсон фоний, яъни «аналҳақ» бўла олади.

Мазкур оқим тарафдорларидан биринчи сўфий эронлик Абу Язид Тайфур ал-Бисгомийдир (875-йилда вафот этган). Сўфий Ҳусайн ибн Мансур Халлож эса ўзининг худо билан «қўшилгани»ни исботлаш учун «Анал ҳақ» («Мен ҳақиқатман») деб ўз таълимотини эълон қилди. У пайғамбар ва «Қуръон»нинг муқаддаслигини йўққа чиқаришга уринганликда айбланиб, хурофотчиларнинг игволари туфайли қатл этилди. Чунки бу таълимот сарой ва жоҳилият билан яқинлашган баъзи илм-у камол ва илоҳиёт уламоларига ёқмайди, қалбни Олий ҳақиқатга эришиши учун поклаш йўлида қилинган эзгу таълимот бидъат деб эълон қилинади.

Тасавуфнинг иккинчи оқимига мансуб бўлган сўфийлар биринчи оқим намояндалари қарашларини қабул қилган, ammo уларни ислом дини қонун-қоидаларига мослаштирганлар. Бу оқимнинг энг машҳур назариётчиси – Зайниддин бинни Муҳаммад имом Ғаззолий (1058 – 1111 йй.), Аҳмад Яссавийлардир.

Имом Ғаззолий «Хужжатул Ислому» номини олган сўфийлик асосчиларидан саналади. Унинг ҳақида ҳатто ««Қуръон» йўқолиб қолса, уни Ғаззолийнинг асарлари бўйича тиклаш мумкин», деб айтганлар. Чунки Имом Ғаззолийнинг «Таҳофут ал-фалосифа» («Файласуфларни рад этиш»), «Кимён саодат» («Саодат кимёси»), «Ихя ал-улумаддин» («Диний илмларни гирилтириш») каби ислом илоҳиёти тизимини ишлаб чиққан асарлари шундай дейишга асос бўлар эди.

Ғаззолий инсоннинг камолга етиши, яъни худо васлига етиши учун маълум шартларни бажариб, муайян йўлни босиб ўтиши керак, дейди. Бу йўлларни у ҳар бир сўфий Ислому талаблари – қонун-қоидалари, ақидаларини, Қуръони Каримни ҳақиқат деб билиб, унга тобе бўлиши ва уларни сўзсиз бажаришида, деб билади. Ғаззолий тасаввуф назарияси ҳақида гапириб, улар ҳақиқатни мантиқий мулоҳазалар асосида эмас, балки ички кечинмалар орқали бевосита индуктив тарзда англайди, деб кўрсатади. Шунинг учун тасаввуфнинг ички ҳолатини назарий билим, суҳбат, ўқиш орқали эмас, балки

шу ҳолатга, уларнинг турмуш тарзига кириш орқалигина англаш мумкин, дейди. Демак, амалиёт орқалигина тасаввуфнинг асл моҳиятини англаш мумкин, деган хулоса чиқарилади.

У ана шу йўл кўнгилни ҳис билан яратилган маълумотлардан озод этади, ана шунда маърифат манбаъи пайдо бўлиб, дунё равшанлашади, ўрганиш йўли билан эмас, балки ўзидан чекиниш, маънавий вужуднинг қайтадан туғилиши орқалигина худо васлига етиш. Фоний бўлиш мумкин, деб таълим беради. Демак, Ҳаззолий қалб поклигига маънавий вужуднинг қайтадан туғилиши орқасидагина охириги чегарага эришиш мумкинлигини таъкидлайди ва шу йўлни тарғиб этади.

Тасаввуфнинг учинчи оқими — бу нақшбандия таълимоти билан боғлиқ. Бу оқим XIII асрнинг охириларида шакллана бориб, XIV—XV асрларда Мовароуннаҳрда ривожланган.

Нақшбандия таълимоти ўзининг ҳаётийлиги билан бошқа тариқатлардан ажралиб туради. Мазкур тариқатнинг илдири узоқларга, Уйғониш даврига бориб тақалади. С.Олимов инглиз олими Ж.С.Тримингемнинг тадқиқотларига асосланиб, Ўрта Осиёда икки буюк олим — Абдулҳасан Али ал-Хороқоний (1034 йилда 80 ёшида вафот этган) ҳамда Абу Али ал-Фармадий (1084 йилда вафот этган)ларнинг тасаввуф ривожига ҳиссаси катта эканлигини таъкидлайди. Тасаввуф оламида машҳур файласуф Аҳмад ал-Ҳаззолий ва Юсуф Ҳамадонийлар (1049 — 1140 йй.) ана шу юқорида зикр этилган Фармадийнинг шогирдлари бўлган.

Юсуф Ҳамадоний тўрт машҳур халифа (Хожа Ҳасан Андоқий, Хожа Абдуллоҳ Баррақий (Барқий), Хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Абдулҳолиқ Ғиждувоний Хожагон)дан тасаввуфдан чуқур таълим олгач, Нақшбандия тариқати вужудга келди.

Тариқат илми соҳиби маълум таҳсилни олиб, тариқат пешвоси даражасига етгач, Хожагон (кейинчалик Нақшбандия) тариқатини белгилайдиган ва ақидаларни ҳисобланган асосий талабларни яратадилар¹. Бу ақидаларнинг

¹ Ақидаларнинг шарҳлашда Абу Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Алнинг «Баҳоуддин Балогардон» китобига Маҳмудхон Маҳдум Ҳасанхон Маҳдум ўлининг сўз бошисига таянилади. / Форсийдан таржима. — Т.: Ёзувчи, 1998.

— Б.9-14.

тўрттасига дастлаб Юсуф Ҳамадоний томонидан тартиб берилган бўлиб, улар:

1. Хуш дар дам – тириклик нафасда – ичкаридан чиқаётган ҳар бир нафас огоҳлик ва ҳузур юзасидан бўлиши, гафлат унга йўл қўймаслиги керак. Ҳазрати Хожа Баҳоддин бу рашҳа ҳақида: «Бу йўлда ишнинг асосини нафас устига қурмоқ керакки, замоннинг вазифасига машғул бўлишда ҳаёлни ўтмишдан ва фикрни келажакдан озод этсин ва ҳар бир нафасни зое кетказмасликка уринсин», — деб таълим берган.

2. Назар бар қадам – назар қадамда, солиқ йўл юрганда унинг назари доимо оёқ панжаларида бўлсин, назари сочилмасин ва кераксиз жойга тушмасин, деган маънони билдиради. Бу – ҳар бир ишга масъулият билан қараш, беҳуда нарсаларга ҳаётни сарф этмасликка ундайди.

3. Сафар дар ватав – солиқ одами сафар қилсин, яъни ёмонликдан яхшилик томон юрсин, деган маънони билдиради.

Абдурахмон Жомийнинг бир байти шарҳида «Юракнинг маънавий ойнаси оламнинг забт этувчи заҳматларидан халос бўлса, софлик ва нуроний билан безанса, табиий хоҳишлар зулмати ундан кўтарилса, яратувчи тажаллиёти ва илоҳий сифатларни қабул этиш учун сафар ва сулукка ҳожат қолмайди, чунки сафар ва сулукдан мақсад: юракка сайқал бериш ва уни тозалашдир». Сулук сафар қилиш-қилмаслиги уларнинг хожагонлар малакасини ҳосил қилишларига боғлиқ. Агар ўз юртларида бундай таълимни амалга оширувчи азини топсалар, тарки сафар айлаб «чидам хислати»ни ҳосил қилмоғи «хожагонларнинг нисбат малакасини қўлга киритиш»и мумкин¹, — дейилади.

4. Хилват дар анжуман – солиқ ташқи томондан халқ билан, қалбан ҳақ билан бирга дегани.

Юқоридаги тўрт ақидага Абдухлоиқ Гиждувоний яна тўрт талабни қўшади: ёдкард, бозгашт, нигоҳдошт, ёддошт.

Хожа Баҳовуддин Нақшбанд эса ўзининг уч талабини қўшади: вуқуфи замоний, вуқуфи ададий, вуқуфи қалбий.

¹ Абу Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳоддин Балогардон. / Форсийдан таржима. — Т.: Ёзувчи, 1998. — Б. 12.

Нақшбандия тариқати одоб-ахлоқ тариқати, чунки бу тариқат айнан инсоннинг маънавий-ахлоқий камолга етиши, унинг қай даражада хулқ-одоб талабларига жавоб бериши, уларни эгаллаб олишига боғлиқдир. Буни биз Ҳазрат Баҳоуддиннинг маънавий қиёфасидан ҳам билсак бўлади. «Мақомат»да шундай дейилади: «Уларнинг яхши хулқ ва тавозеларининг чегараси йўқ эди. Уларнинг ахлоқларидан бири шуки, агар улар бирор дўст ёки дарвешнинг уйига бориб қолсалар, уларнинг барча фарзандлари ва яқинларининг ҳамда хизматкорларининг аҳволини сўрар ва ҳар бирининг кўнглини бир йўл билан топар эдилар... Дўст-ҳамсоялар ва дарвеш-ошнолардан ҳамиша рози ва хушнуд бўлардилар. Уларнинг бу лутфи ҳар бир кишига тўғри йўл учун далолат қилувчи эди»¹.

Нақшбандия тариқати асосида ҳар бир инсоннинг ҳалол, пок бўлиши, ўз меҳнати билан ҳаёт кечериши кераклиги, сабр-қаноатли бўлиши, камтар, самимий бўлиши, иймон ва эътиқодини мустаҳкам тутиши, дилда худони ёд этиб, амалда халқ билан бирга бўлиши каби олийжаноб хислатларни таркиб топтириш ётади. Бу хислатларни эгаллаб бориш жараёнида инсон поклана боради ва руҳан Оллоҳ васлига етишга ўзини тайёрлайди.

Нақшбандия тариқати кишиларни меҳр-оқибат, самимийлик, ҳалоллик, меҳнатсеварлик, ростгўйлик, сабр-қаноатнинг таркиб топишига йўллар экан, ўғрилиқ, нопоклик, хасислик, ёлғончилик, фирибгарлик, таъмагирлик, бойликка ҳирс кўйиш кабилар қораланади. Буни биз Ҳазрати Хожанинг ўз айтганларидан ҳам билсак бўлади: «Шамга ўхшагин, токи ҳаммага равшанлик бағишла, ўзинг эса қоронғуда бўл» «Ҳою ҳавас ва нафс аҳллари тутган ишлар асосининг барчаси залолат (адашув)дан иборатдир. Ишларда ниятни тўғри қилиш энг муҳим нарсадир», «Киши ўзининг нафсига туҳмат қилиши керак. Кимки ҳақ субҳонаҳу инояти билан ўз нафсининг ёмонлигини таниган, унинг ҳийла-

¹Абу Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳоуддин Балогардон. / Форсийдан таржима. – Т.: Ёзувчи, 1998. — Б. 56-57.

найрангини англаган бўлса, бундай қилиш унга осон бўлади. Бу йўлдан юрувчиларда ўзгаларнинг гуноҳини ҳам ўзларидан деб билиш ҳоллари кўп бўлади»¹.

Иброҳим Ҳаққул айтганидек, тасаввуф аҳли инсон хулқидаги барча ноқислик, жамики ёмонликлар билан курашувчилардир. Демак, тасаввуф.бу — ҳаёт. Ҳаёт эса, яхшилик билан ҳам, разилликлар билан ҳам тўла. Тасаввуф аҳли ҳаётни ана шу разилликлардан тозалашда ҳар бир инсоннинг ўзини маънавий жиҳатдан поклаш учун курашувчилардир.

3. Араб мусулмон олами Уйғониш даври мутафаккирларининг аксиологик қарашлари². Кўплаб ижтимоий қарама-қаршиликларга қарамай, Ўрта осийлик қомусий мутафаккирлар фақатгина табиатшунос олимларгина бўлиб қолмадилар. Улар инсонпарварлик ғояларини тарғиб этувчи ва изоҳлаб берувчи файласуф-мутафаккирлар сифатида ном қолдиришди.

Илғор мутафаккирлар — Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Синолар ижтимоий тузум, давлатнинг гуллаб-яшнаши учун зарур бўлган инсонпарварлик ғояларини илгари суришди ҳамда инсонпарварлашув босқичлари тамойилларини ишлаб чиқишди.

Ўрта асрлар Шарқ фани ва маданияти етакчилари орасида, шубҳасиз, ўз даврида замондошлари томонидан «Муаллим ус-соний» («Иккинчи муаллим») деб ном берилган Абу Наср Форобий (870-950) биринчи ўриндан жой олади.

Форобийнинг ижтимоий ғоялари ниҳоят даражада тараққийпарвар ва инсонпарвардир. У инсонга ижтимоий ҳодиса сифатида қарайди ва одамлар орасидаги муносабатлар, уларнинг қизиқишлари, хоҳиш-истаклари ва ўзаро бирлашуви асосида юзага чиқади, деб ҳисоблайди. «Фозил одамлар шаҳри» асарида инсон, олим ҳукмдор тимсолида ўзида ақл, ирода, илм-фанга қизиқиш, адолатпарварлик, мулоҳазақорлик,

¹ Абу Мухсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳоуддин Балогардон. /Форсийдан таржима. — Т.: Ёзувчи, 1998. — Б. 75-97.

² Мазкур масалани баён этишда Н.М.Эгамбердиевнинг тадқиқотлари асос қилиб олинди. Қаранг: Эгамбердиева Н.М. Маданий-инсонпарварлик ёндашув асосида бўлажак ўқитувчиларни шахсий ва касбий ижтимоийлаштириш. — Т.: Фан, 2009. — Б.25-33.

уддабуронлик каби сифатларни жамловчи комил инсонга ҳос жиҳатларни мужассамлаштиради.

Инсон муаммоси ва унинг ривожланиши Форобий фалсафий тизимининг энг муҳим ва мураккаб таркибий қисми-ни ўзида акс эттиради. Бунинг сабаби, унинг ижтимоий, ижтимоий-сиёсий таълимоти марказида ҳар томонлама баркамол инсон ва инсоният, уларнинг умумий бахти, юксак фозилликка эришуви йўллари ва усуллари муаммоси туради. Буларнинг барчаси инсонпарварликка асосланганидан гувоҳлик беради.

Олим, айниқса, ахлоқ, инсон хулқ-атвори ва унинг таълим-тарбиясига катта аҳамият беради. Унинг фикрича, инсон маънавиятининг юқори даражаси қалби, ақли ва фикрлашида акс этади.

Ўзининг асарларида мутафаккир юксак ахлоқий сифатлар – мардлик, сахийлик, дўстлик, қаноатлилик, одамлар билан биргаликдаги фаолиятда инсоний хулқ-атвор меъёрларига амал қилиш зарурияти ҳақида алоҳида тўхталиб ўтади.

«Фозил одамлар шаҳри», «Бахт-саодатга эришув ҳақида китоб» каби асарларида олим тараққиёт ва ривожланиш манбаи сифатида ижодий фаолиятнинг муҳимлигини таъкидлайди. Айниқса, инсоннинг билимларни эгаллаши, ўзида ҳиссий ва маънавий эҳтиёжлар орасидан кераклиларини танлаб олиш кўникмасини ҳосил қилишда ёрдам берадиган ироданинг роли катта эканлигини алоҳида ажратиб кўрсатади.

Форобий комил инсоннинг муҳим сифатларидан бири билишга, илм-фанни ўрганишга иштиёқдир, леб ҳисоблайди.

Форобий ҳар томонлама мукамал инсон тимсолини куйидаги сифатларга эга бўлган ҳукмдор қиёфасида гавдалантиради:

- жисмоний етук;
- ақлий етук, у ўзига қаратилган гап-сўзлар орасидан тўғрисиани ажрата олиш қобилиятига эга;
- яхши хотирага эга бўлиши; нимани кўрган, эшитган, нима ҳақида фикр билдирилган бўлса, барчасини эслаб қолади;
- нотияқ бўлиши, ёқимли сўзлаши ва ўз фикрини тушунарли баён эта олади;
- билимларга ҳурмат билан қарайди ва улардан фойдаланади.

нади; билимларни эгаллашдаги азоб-уқубатлардан қўрқмай ва уларни азоб ва қийинчилик деб ҳисобламайди;

- сабабсиз истеъмол қилишдан сақланиши, яхши нарсаларни ейишга қизиқмайди, маст қилувчи ичимликлар ва ҳаддан зиёд тўкин-сочинликка нафрат билан қарайди;

- билимли кишиларга ҳурмат билан, нодон, ёлғончи, ёмон ниятли, тарбиясиз кишиларга эса, нафрат билан қараши;

- қабиҳлик, ҳақоратгўйлик ва манманликдан ўзини тияди;

- бойлик — олтин, қумуш ва бошқалар унинг учун қадрли бўлмайди;

- адолатлиликни севади ва унга амал қилувчиларни ҳурмат қилиши, жабр-зулмга, золимларга нафрат билан қарайди; ўзи мулойим бўлиши, одамларни виждонлиликка ва ҳушмуомалаликка чақирishi; камситиш ва хўрлашдан холи бўлади; хайрли ва олийжаноб ишларни амалга оширади;

- адолатли ишларда ва уларга ундашда содиқ, саботли ва қатъиятли бўлади; зулмни, золимларни, ахлоқсиз ҳаракатларни жазолашда ўрнак ва довурак бўлади, бойлик орғидан қувмайди, ўзининг бойлигини эса муҳтожларга бўлиб беради.

Шарқ Уйғониш даврининг буюк қомусий олими Абу Али ибн Сино ўз вақтида барча соҳа билимларини эгаллаган эди, шу сабабли ўзига хос педагогик тизимни ярата олди. Ҳақиқат йўлида ва одамларга қилган буюк хизматлари тарихдан бизга яхши маълум.

Ибн Сино қатъийлик билан хотиржамлик ҳамда аъзоларининг ўзаро муносабатларида уйғунлик ва ўзаро бир-бирини тушуниш мавжуд бўлган жамият зарурлиги ҳақида гапирган эди. Инсонпарвар олим бундай жамиятни ўзи жуда қизиқарли асослаб берган эди: одамлар бир-бири билан мулоқот қилмасдан, ҳамкорликсиз, ўзаро ёрдамсиз, бир-бирига хизмат қилмасдан, бир-бирига яхшилик қилмасдан мавжуд ҳам бўлолмайди, яшай ҳам олмайди. Шунинг учун олим ўзининг «Китоб аш-нишорат ва танбиҳот» асарида мана бундай ёзади: «Инсон худди одамзод уруғининг бошқа вакиллари билан мулоқотдаги каби эҳтиёжларини қанчалик қондирмасин, ўзининг шахсий эҳтиёжлари мустақиллиги мазмунида алоҳидалиликни ифода этмайди. Одамлар орасида ташкил этилган ўзаро алоқадорликдаги айрибошлаш жараёнида ҳар бири бошқаси-

ни қандайдир ғам-ташвишдан қутқариб қолади. Агар ҳар бири алоҳида бажарганда эди, қўлидан келадиган иш бўлганида ҳам, унинг елкасига оғир машаққат тушган бўлар эди. Шу сабабли одамлар орасида ўзаро келишув, адолат ва қонунларнинг аниқланган меъёрлари зарур...».

Олим педагогикасининг асосий тамойили — бола характерида ижобий жиҳатларни тарбиялаш, уни тўғри тарбиялаш ва фойдали одатларга одатлантиришга катта эътибор қаратганлигидир. Мутафаккир, болалар ва ёшларни ҳар томонлама таълим ва тарбия олиши, саводини чиқариш, уларга илм-фан, ҳунармандчилик, савдо-сотик, санъат асосларини ўргатиш орқали ҳаётга тайёрлашнинг лозимлиги учун жонбозлик кўрсатди.

X-XI асрнинг буюк мутафаккирлари — Форобий, Закария ар-Розий, Беруний, Ибн Сино ва бошқаларнинг қарашлари, кейинчалик бошқа Шарқ мутафаккирлари, шу жумладан Маъмун академияси олимларининг ахлоқий-маърифий, ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш, ўз-ўзини такомиллаштириш, «билим — жамият равнақи учун» каби фикр ва қарашларида акс этди. Қуйидаги мисолларда бундай алоқадорликни яққол кўриш мумкин: «Билимдан ташқари шахсий сифатларга эга бўлган кишигина ақлдир»(Форобий); Оқил киши ўзида замондошларининг энг яхши сифатларини мужассам этади», «Қанчалик ақлли бўлмасин, агар у жамият учун фойда келтирмаса, у комил инсон эмас»(ал-Масихий); «Ким ўзининг ҳис-туйғусини бошқара олса, ўз қалбини тарбиялай олса, ўша оқилдир»(Беруний).

Инсонпарварлик анъналарининг ривожланишида Беруний (973 — 1048) муҳим ҳисса қўшди. Инсонни ўз табиатига кўра, ижтимоий мавжудот деб ҳисоблаган олим ахлоқийлик ва меҳнатсеварликни шахс инсоний кадр-қимматининг асосий мезонлари сифатида белгилаб берди.

Беруний мероси ўзида таълим ва тарбия борасидаги, илм-фанга оид қимматли ғояларни ўз ичига олган мислсиз илмий назариялар тўпламини қамраб олган. Уларда олинган билимларнинг амалий қўлланилиши муҳимлиги, мотивация ва билишга эҳтиёж, инсоннинг ўз дунёқарашини ўстиришга интилишига асосий урғу берилган.

Беруний педагогик қарашларининг инсонпарварликка йўналтирилганлиги — унинг инсоний ўзаро муносабатлар асослари сифатидаги ахлоқийлик ва жамоавийлик, билимларнинг инсон ҳуснига таъсири ҳақидаги қарашларида ўз аксини топган.

Берунийнинг қарашлари илм-фан, таълим ва маърифатпарварлик масалалари билангина чегараланмайди. Балки ёшларда тарбиялаш лозим бўлган яхшилик, зийраклик, кўнгилчанлик, ҳақиқатпарварлик, адолатли бўлишга интилишни — энг муҳим сифатлар, деб ҳисоблаганлиги билан ҳам қадрлидир.

Беруний олийжаноблик ва инсоннинг юксак маънавий ўй-фикрлари — бу туғма инсоний хусусият ҳам, темпераментнинг психологик ўзига хослиги ҳам эмаслигини, аксинча олийжаноблик ахлоқий иш ва ҳатти-ҳаракатлар натижасида тарбияланиши ва эгалланиши ҳақидаги фикрни илгари сурди.

Олимнинг келгуси авлод тарбияси ҳақида билдирган фикрлари ўша давр учун жуда катта жасорат эди. Комил шахснинг асосий сифатлари сифатида меҳнатсеварлик, ахлоқийлик, ўз-ўзига танқидий қараш, билим, маданият ва маънавий кадриятларга юқори даражада ҳурмат билан қарашни санаб ўтади.

XV асрда Ўрта Осиё шароитида Форобийнинг ижтимоий-сиёсий ва инсонпарварлик ғояларини давом эттирувчи ва тарғиб этувчиларидан бири буюк мутафаккир-шоир Алишер Навоий бўлди.

Навоий ижодининг асосини инсон ва унинг маънавий дунёси ҳақидаги чуқур ўй-хаёллар, олам ва «муҳаббат», «гўзаллик» тушунчалари таъсирида қараладиган ҳаёт мазмуни ҳақидаги фикрлар ташкил этади. Муҳаббат, бу — инсонни ёмонликлардан ва ҳис-туйғуга берилишдан фориг этувчи улғвор ахлоқий куч. У ўзида олийжаноблик ва мардонавор руҳни, вафодорликни, инсоннинг барча имкониятлари ва маънавий кучини фаол намоён бўлиш йўлини акс эттиради. Инсон руҳининг гўзалликка интилиши ва бу гўзаллик учун ахлоқий жасорат кўрсатишга тайёрлик шоирнинг ижодий тасаввурида яратилган юксак улғворлик кўринишида тасвирланади.

Гўзалликка эришиш инсондан ахлоқий жасорат ҳамда Навоийнинг ишқий-саргузашт дostonларида ички, яширин мотивлар сифатида тавсифланган доимий ахлоқий такомилликни талаб этади.

Навоийнинг инсонпарварлик қарашларида асосан шахсий қадриятлар сифатида қаралган тушунчалар тизими намоён бўлади. Ўтмишдошлари сингари шоир ҳам инсоннинг қадр-қимматини унинг ахлоқий сифатлари – қалбан поклик, олий-ҳимматлилик ва дўстлик, инсоннинг билиш имкониятларини чекланмаганлиги ва дунёни яхши томонга ўзгартиришда кўради. Инсон қадр-қиммати юқори насл-насаб ёки табақа, бойлик, ижтимоий келиб чиқишига қараб эмас, одамлар ва жамият раvнақи учун сарф этилган ахлоқий сифатлар ва амалий фаолият билан ўлчанади. «Сабъаи сайёр» асарида Навоий ёзади: «Юқори мартаба ва унвон кишиларга обрў келтирмайди, хушахлоқлилик ва ор-номус уларнинг олийжаноблиги ва обрўсини белгилаб беради. Қачонки, ёмғир (ахлоқийлик)нинг манбаи ор-номусдан ташкил топган бўлса, мазкур ёмғир томчиси сувсиз адир учун оби ҳаёт беради. Ахлоқсиз кишилар ҳурматга сазовор бўла олишмайди, улар разил ва осмон гумбазининг остидадирлар».

Инсоннинг ахлоқий тарбиясида Навоий ақлга асосий эътибор беради. Дostonда ижодкор сифатида у инсоннинг юқори даражада етуклиги ва қадр-қимматини асослашга имкон беришни сўрайди. Атишер Навоийнинг инсон ҳақидаги концепцияси унинг олам ҳақидаги таълимоти билан бевосита боғлиқ. Маълумки, бизни ўраб турган ҳаёт илоҳийликни ўзида намоён этади, инсон эса унда борлиқнинг бир қисми сифатида гавдаланади. Инсон ва Оллоҳ ҳақидаги бундай тасаввурларда мутафаккир-шоир ўзининг инсонпарварлик тамойилларини асослайди: инсонни улуғлайди, унинг шахсини ҳурмат қилишни талаб этади, ахлоқийлик ва маънавий етуклик руҳидаги диний кўрсатмаларни шарҳлайди, шахсий эътиқод ғоясини илгари суради.

4. Замонавий аксиологик ёндашувлар. Мустақиллик шарофати қаддини ростлаётган, тўхтовсиз ривожланаётган миллий маданиятимизнинг жамиятимиз тараққиётини тезлаштириш, инсонни маънавий-ахлоқий жиҳатдан тарбиялаш

ва камол топтиришда ўрни бениҳоя каттадир. Жамиятимизда рўй бераётган маънавий юксалиш, инсоннинг ахлоқий, ғоявий, сиёсий камолоти мамлакатимизда амалга оширилаётган миллий уйғониш жараёнлари билан узвий алоқадорликдадир.

Инсоннинг маънавий-ахлоқий камолоти ниҳоятда кенг, кўп қиррали, мазмун-моҳияти жиҳатдан чуқур бўлиб, ўз ичига жуда кўплаб соҳаларни қамраб олади. Шуларнинг ичида марказий ўринни дунёқараш масаласи эгаллайди.

Буюк аждодларимиз томонидан яратилган юксак маданият ва илмий кашфиётлар жамиятимизнинг олий қадрияти бўлган инсоннинг дунёқарашини шакллантириш ва ривожлантиришда катта аҳамият касб этади. Маълумки, дунёқараш, бу — кишиларнинг олам ва унинг ўзгариши, ривожланиши ҳақидаги илмий, фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, диний ва ҳоказо қарашлари ва тасаввурлари мажмуасидан иборат. Демак, дунёқараш оламдаги яхлит, умумлаштирилган билимлар тўпламидир. Кишилар теварак-атрофдаги нарса ва ҳодисалар тўғрисида қанча кўп маълумотга, билимга эга бўлсалар, уларнинг дунёқарашини ҳам шу даражада мукамал ва пухта бўлади.

Дунёқарашнинг яна бир муҳим томони шундан иборатки, у инсонни қуршаб турган воқеликни англаш, тушуниш билан бир қаторда уни баҳолайди ҳам. Билимлар дунёқараш гаркибига қўшилиб баҳолангач, инсоннинг теварак-атрофдаги ижтимоий ва табиий реалликда бевосита, амалий йўл тутиш мақсадига хизмат қилади. Бундан кўриниб турибдики, дунёқараш инсоннинг воқеликдаги ўз ўрни ва ролини белгилаб берадиган онгли равишда тўпланган, изоҳланган ва баҳоланган билимлар мажмуасидир.

Дунёқараш таркибига кишиларнинг оламини билиш ва баҳолашга оид бўлган ишонч ва эътиқодлари, ният ва мақсадлари, орзу-умидлари, улар фаолиятига маълум йўналиш берувчи барча қадриятлар ҳам кириди.

Мифологик, диний, фалсафий дунёқараш — ижтимоий борлиқнинг инъикоси бўлиб, у муайян тарихий даврда инсоният яратган билимлар даражасига ҳамда ижтимоий тузумга боғлиқ бўлади.

Инсон фаолиятида илмий-фалсафий дунёқараш асосий роль ўйнайди. Унинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у кишиларга табиат, жамият, инсон тафаккури ривожланишининг умумий қонуниятлари ҳақида яхлит маълумот беради. Шу билан бирга у инсонни қуршаб турган моддий оламни билиш мумкинлигини, материянинг доимо ҳаракатда ва ривожланишдалигини таъкидлайди. Фалсафий дунёқарашли кишилар объектив оламдаги ҳамма нарса ва ҳодисалар, жараёнлар ўзидан бошқа нарсалар билан ички, зарурий муҳим алоқадорликда, таъсир ва акс таъсирда эканлигини чуқур англаб оладилар.

Кишилар дунёқарашини шакллантиришда, уларда табиат, жамият, инсоннинг келиб чиқиши, ривожланиши ҳақида тасаввурлар ҳосил қилишда Марказий Осиё мутафаккирлари томонидан яратилган илмий-фалсафий мерос битмас-туганмас бойлик ҳисобланади. Ундан унумли ва самарали фойдаланиш ҳозирги вақтда мустақил жамиятимизнинг олдида турган долзарб вазифадир.

Фалсафий дунёқараш нарса ва ҳодисаларни инсон онгида яхлит акс эттириш билан бир қаторда кишиларнинг тафаккурлаш маданиятини, ички маънавий дунёсини шакллантиради, уларни маънавий камол топтиришга ёрдам беради.

Фалсафий дунёқараш кишиларга хос бўлган ростгўйлик, поклик, инсонпарварлик, ватанпарварлик каби олижаноб фазилатларни, ахлоқий нормалар ва қадриятларни мужассамлантиради.

Фалсафий дунёқараш асосида кишилар жамиятнинг табиат билан узвий бирлиги, инсон ва инсоният тақдирининг муштараклиги, турли-туман халқлар маданиятининг хилма-хиллиги ва бирлиги ҳақида ишонч ҳосил қилади.

Марказий Осиё мутафаккирларининг фикрича, барча инсонларга хос бўлган олижаноб фазилатлар энг аввало, файласуфларда ўз аксини топмоғи лозим.

«Файласуфларнинг хулқ-атвори, ахлоқи ҳам ўз касбига лойиқ бўлиши керак. Шунингдек, ўз халқининг раъйини ва ўз халқида бўлган энг яхши урф-одатларни қаттиқ тутган бўлиши керак.

Файласуф бўлмоқчи бўлган одам ўз ахлоқи ва хислатлари

билан бу айтилган шартларга жавоб бера олса, шундан кейин у фатсафа билимини ўрганишга ва уни бошқаларга ўргатишга киришуви мумкин»¹, - деб ёзади Форобий.

Инсон маънавий камолотининг энг муҳим кўриниши ва зарур шартларидан бири сиёсий маданиятнинг ўсиб боришидир. Агар ҳар бир миллат вакилида, ҳар бир инсонда юксак сиёсий онг, сиёсий билим ва маданият, сиёсий зийраклик бўлмаса, мустақиллик барқарор бўла олмайди.

Сиёсий маданият ўзида ҳалоллик ва покликни, ишчанлик ва узоқни кўзлаб иш тута билиш фазилатларини мужассам этган одамларнинг ғоявий-сиёсий етуклиги, назарий билимларни, истиқболни ёрқин тасаввур этган ҳолда амалда қўллаш билиш, кун тартибидаги сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва мафкуравий муаммоларни кенг миқёсда ҳал этиш маҳораги демакдир. Сиёсий маданият, айтилганлардан ташқари, инсондаги фаоллик ва ташаббускорликни, юксак ахлоқийлик, қатъий иродалик, хушмуомалалик, зийраклик, узоқни кўра билишни ҳам ўз ичига олади.

Шарқ мутафаккирлари жамиятни илмий асосда бошқариш масалаларига катта эътибор бериб келганлар. Жумладан, Форобий, Беруний, Юсуф Хос Ҳожиб, Амир Темур, Улуғбек, Навоий ва бошқаларнинг асарларида давлатнинг тузилиши, унинг ички ва ташқи сиёсатининг асосий тамойиллари, давлат раҳбарларининг хусусиятлари бўйича муҳим маълумотлар берилган. Уларни синчиклаб ўрганиб, ҳаётга тадбиқ этиш мустақил давлатимизнинг сиёсий асосини яна-да, бақувват қилишда замин бўлиши шак-шубҳасиздир.

Мустақиллигимиз олдида турган муаммоларни, миллий истиқлолимизнинг назарий масалаларини юзаки билишни, уларнинг туб моҳиятига тушунмаслик ва сўзда шунчаки қайд этишни сиёсий онглилик ҳам, сиёсий маданият ҳам деб бўлмайди. Назарий билимлар мустақилликнинг амалий масалалари билан боғланган, ҳар бир инсоннинг иймон эътиқодига айлангандагина фаоллигининг асоси бўлиб юзага чиқади.

Юксак сиёсий билим ва маданиятга, имон-эътиқодга эга

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. — Т.: Халқ мероси, 1993. Б.— 184.

бўлган инсон жамиятимиз, давлатимиз, халқимиз ва миллатимизнинг энг катта бойлиги ҳисобланади.

Маънавий баркамоллик ҳуқуқий онгни ҳам ўз ичига олади. Инсон муайян жамиятда яшар экан, унинг ахлоқ-одоби шаклланиши мавжуд ҳуқуқий мезонлар билан боғланмоғи керак. Инсондаги фаоллик у хоҳлаган ишни қила беришдан иборат эмас. Фаоллик жамият қабул қилган қонун ва қоидалар чегарасида бўлмоғи зарур. Жамият қабул қилган қонунларни ҳурмат қилиш, унга асосланиб иш кўриш, ҳуқуқий қоидалар ва мезонларнинг бузилишига йўл қўймаслик маънавий камолот, ахлоқий поклик белгисидир.

Инсон ҳуқуқий маданиятининг даражаси унинг ҳуқуқий билими ва савияси қабул қилинган қонунлар сони билан эмас, балки ўша қонунларнинг барча соҳаларда тўла ижро этилиши билан белгиланади. Президентимиз томонидан алоҳида таъкидланганидек, «ҳуқуқий маданият даражаси фақатгина қонунларни билиш, ҳуқуқий маълумотлардан хабардор бўлишдангина иборат эмас. У қонунларга амал қилиш ва уларга бўйсунуш маданияти демакдир. У – одил судни ҳурмат қилиш, ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат этиш эҳтиёжи демакдир. Ҳуқуқий маданият дегани – турли можароларни ҳал қилишда қонунга ҳилоф кучлардан фойдаланишни рад этиш демакдир».

Инсонда ҳуқуқий онг ва маданият ўз-ўзидан шаклланмайди. У жамиятда, оилада, жамоатчилик ўртасида таълим-тарбия натижасида шаклланади. Таълим-тарбия олдида турган асосий мақсад ёш авлодга аждодларимизнинг доно тажрибаларини сингдириш, инсоний фазилатларни шакллантириш ва ривожлантириш, Ватан ва миллат олдидаги бурч ва масъулиятни ҳис қилишга ўргатиш, қонунларга риоя этиш ҳислатини қарор топтиришдан иборатдир. Бу борада ҳам Шарқ фалсафаси ва ислом таълимотидан унумли фойдаланмоғимиз лозим, чунки аждодларимиз томонидан қонунга риоя қилиш, унга бўйсунуш каби масалалар чуқур ва атрофлича ишлаб чиқилган. Бунга ислом таълимотининг дурдонаси ҳисобланган «Шариат» ва «Ҳидоя», «Темур тузуклари» каби манбалар, ҳуқуқ масаласига оид фикр-мулоҳазалар мисол бўла олади.

Маданиятнинг инсон маънавий-ахлоқий камолотидаги аҳамияти айтиб ўтилганлардангина иборат эмас. Ўз эркини

қўлга киритган мамлакатда миллий онг, миллий бирдамлик туйғусини қарор топтириш жуда муҳим. Мустақил давлатнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучлари бўлгани ҳолда, етук миллий онг бўлмаса, эркинлик, хурриятни қўлда ушлаб туриш беҳад мушкуллашади.

Маънавий баркамол инсон ўзига лойиқ кўрмаган бирон-бир ноҳўя ишни ўзгаларга ҳам раво кўрмайди, ҳеч бир кишига жабр-зулми хоҳламайди, жонзотга озор бермайди. Ватанга ва миллатга содиқлик ҳам маданиятглилик, маънавий баркамоллик, ахлоқий покликнинг белгиларидан ҳисобланади.

Жисмоний бақувват, маънавий-ахлоқий жиҳатдан етук бўлмасдан туриб, шахс баркамол бўлолмайди. Маънавий, жисмоний соғлом авлодни тарбиялаш бу борадаги ишларнинг асосий моҳияти ва йўналишини ташкил этади.

Абдулла Авлонийнинг «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ» аса-рида айтилишича, «баданнинг саломат ва қувватли бўлмоғи инсонга энг керакли нарсадурки... Маишатимизни роҳатда бўлмоғи жасадимизнинг соғлом бўлмоғига боғлиқдир. Биз сиҳатимизни сақламоқ ила амр қилинганмиз, шунинг учун вужудимизни сиҳатта зид бўлган ёмон одатлар ила чиритмоқдан сақланмоғимиз лозимдир». Жисмоний соғлом, бақувват, лекин маънавий қашшоқ кишилар инсоният учун фойдалан кўра, кўпроқ зарар келтирадилар.

Халқимизда, «соғлом танда соғ ақл» деган доно нақл бор. Соғлом ижтимоий муҳит шахсий камолот заминига айлана олади. «Бадан тарбиянинг фикр тарбиясига ҳам ёрдами бордур. — дейди Абдулла Авлоний, — жисм ила руҳ иккиси бир чопоннинг ўнг ила терси кабидир. Агар жисм тозалик ила зийнатланмаса, ёмон хулқлардан сақланмаса, чопоннинг устини қўйиб, астарини ювуб бўлмоқ кабидирки, ҳар вақт устига кир чиқаду».

Алломаларимиз асарларида таъкидлаганидек, инсоннинг маънавий камолотида жисмоний ва бадан тарбиясидан ташқари, ақлий тарбия ва гўзаллик тарбиясининг, шунингдек, ахлоқий, руҳий, диний тарбиянинг ҳам аҳамияти шак-шубҳасиздир.

Инсоф ва адолат туйғуси, имон ва ҳалоллик, хушмуомалалик ва хушхулқлик — булар инсон маънавий баркамоллигининг намоён бўлиш шакллари.

Биз ҳозир миллий тикланиш даврида яшамоқдамиз. Ҳар қандай миллий тикланиш миллий уйғониш заминидоғина, муваффақиятли амалга ошади. Миллий Уйғониш асосан маънавий соҳасида, миллий онг, инсоннинг маънавий, ахлоқий камолотида юз беради. Маънавий камолот фақат ўтмишни тўла тушуниб олишгина эмас, балки келажакка интилишдан ҳам иборатдир. «Тараққиёт тақдирини маънавий жиҳатдан етук одамлар ҳал қилади. Техникавий билим, мураккаб технологияни эгаллаш қобилияти маънавий баркамоллик — билим, мустақил тафаккур билан бирга бўлиши керак. Ақлий заковат ва руҳий маънавий салоҳият — маърифатли инсоннинг икки қанотидир».

Адабиётлар:

1. Туленов Ж. Қадриятлар фалсафаси — Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. Каримов И., Рустамова М. Фалсафа фани назарияси ва тарихи. — Т.: ТДПУ, 2007.
3. Нишонова С. Комил инсон тарбияси. — Т.: «Истиқдол» нашриёти, 2003. — 224 б.
4. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. — 1-қисм. — Т.: «Ёзувчи» нашриёти, 1996. — 272 б.
5. Қодиров Б. Комил инсон тарбияси. — Т.: «Меҳнат» нашриёти, 2001.
6. Авесто. — Т.: Шарқ, 2001.
7. Эгамбердиева Н.М. Маданий-иснонпарварлик ёндашув асосида талабаларни шахсий ва касбий ижтимоийлаштириш. — Т.: Фан, 2009.

Миллий педагогикамизда қадриятли тасаввурларнинг ривожланиши

1. **Халқ педагогикаси — бебаҳо қадрият.** Агар инсоният тарихига назар ташлайдиган бўлсак, у бир неча миллион йиллик даврни ўзида акс эттиради. Инсоният ривожининг дастлабки давларида — ибтидоий жамоа тузуми давридаёқ тарбия жамият ривожининг асоси сифатида қабул қилинган. Маълумки, ибтидоий кишилар меҳнат фаолияти жараёнида ўз эҳтиёжларини қондирган ва бу жараён ёш авлодда ҳам меҳнат

қилиш, амалий фаолиятни йўлга қўйиш борасидаги назарий билим, кўникма ва малакаларни ҳосил қилишга замин ҳозирлаган. Меҳнат фаолиятини ташкил этиш жараёни дастлабки даврларда бутун ижтимоий ҳаётни йўлга қўйиш негизида амалга оширилган бўлса, кейинчалик тарбия инсон фаолиятининг асосий жиҳати, ижтимоий онгни шакллантиришнинг муҳим омилига айланди. Дастлабки уруғчилик жамиятидан олдин ҳам инсон яшаш учун курашган, мазкур даврда уруғнинг барча аъзолари жамoa бўлиб ҳаракат қилганлар. Кейинроқ кишилар меҳнат фаолиятини жамoa аъзоларининг ёш жиҳатларига кўра қўйидагича ташкил этганлар:

- а) болалар ва ўсмирлар;
- б) ижтимоий ҳаёт ва меҳнатда тўла иштирок этувчилар;
- в) кексалар¹.

Юқоридагиларда маълум бўладики, энг қадимги даврлардаёқ оталар ўз ўғилларига ов қилиш, меҳнат қуроли ясаш сирларини ўргатган бўлсалар, аёллар ўз қизларига оловни сақлаш, овлаб келинган ҳайвонни боқиш сирларини тушунтириб боришган. Бундай тушунтиришлар авлоддан-авлодга ўтиб борган. Демак, халқ педагогикасининг асосчиси ижодкор халқдир.

«Бизнинг аجدодларимиз, халқимиз қадим-қадимдан ўтроқ яшаган, миллатимизнинг илиги ўтроқ маданият шароитида қотган. Халқимизнинг «илиги тўқ, бақувват» демоқчиман. Яна тилимизда «тагли-тугли», «палаги тоза» деган иборалар ҳам бор. Бу бир жойда муқим яшаган, ўз турмуш тарзига, ахлоқ-одоб мезонларига, ақидалари ва тафаккур тарзига эга бўлган хонадонларга нисбатан айтилади. Бутун оммани, бир неча юз минглаб, миллионлаб аҳолини бирлаштирган ақидаларга, мезон ва қоидаларга эга бўлган халқни қандай изоҳлаш ва таърифлаш мумкин?! Ана шу ҳаётий ва ижтимоий мантиқдан келиб чиқсак, таъриф ва изоҳ битта бўлади — миллий борлигимиз, маданиятимиз илдизи, томири ўтроқ бўлган»².

Президент ўз фикрини давом эттириб, «Биз халқни номи

¹ Hoshimov K., Nishonova S. *Pedagogika tarixi*. — Т.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2005. — Б. — 12-13.

² Каримов И. *Тарихий хотирасиз келажак йўқ*. — Т.: «Шарқ» нашриёти, 1998. — Б. 8-9.

билан эмас, балки маданияти, маънавияти орқали биламиз, тарихининг таг-томиригача назар ташлаймиз»¹, — деб ёзади. Демак, ана шу моддий бойлик ва маданият яратувчи халқ қанчалик қадимий бўлса, унинг педагогик тажрибаси ҳам шунчалик қадимийдир, шунинг учун ҳам ўша халқ яратган топишмоқ, мақол, матал, қўшиқ, эртақ ва дostonларда акс эттириб келинди. Халқимиз маънавиятининг ноёб дурдоналари бўлган халқ педагогикасининг энг тараққийпарвар ва ноёб фикр-мулоҳазалари ўз қимматини ҳеч қачон йўқотмаган. Ана шу халқ педагогикаси туфайли камолотга эришган аждодларимиз узоқ асрлар давомида бутун жаҳон маданиятига ўз ҳиссаларини қўшиб келган.

Иккинчидан, халқимизнинг кўп қиррали тарихий ва бой маданиятининг ажралмас қисми бўлган халқ педагогикасини ўрганиш орқали миллий тарбиямизнинг ўзига хосликларини ўрганиш имконияти пайдо бўлади. Чунки ҳар бир халқда умуминсоний фазилатлар билан бирга, ҳеч кимникига ўхшамаган алоҳида қадриятлар мавжуд бўлади. Бундай қадриятлар ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмайди. Улар тарихан шаклланиб, ривожланиб боради. Айнан ўзбек халқининг ёш авлодни тарбиялашдаги ўзига хосликлари (болани «сиз»лаб гапириш, катталар гапирганда «хўп» дейиш ва ш.к.) у томонидан яратилган педагогик ғояларда ўз ифодасини топган.

Учинчидан, халқ оғзаки ижоди манбалари асосида ўзбек халқи педагогикасини ўрганиш — педагогика фани тарихий тараққиётининг объектив қонуниятларини аниқлаш, белгилаш учун ғоят муҳим аҳамиятга эгадир.

Шундай қилиб, халқнинг ўз замонасига мос, кутилган мақсаддаги кишиларни тарбиялаб етиштиришдаги ғоялари, таълим-тарбиянинг мақсад ва вазифаларига бўлган қарашлари, ёшларни ўқитиш ҳам маълумотли қилишнинг мазмуни ҳамда ёшларга тарбиявий таъсир кўрсатишда қўлланиладиган усул ва воситалар қадим замонлардан бери давом этиб келмоқда.

Ўрта Осиё халқлари, шу жумладан, ўзбек халқи ҳам жуда қадимий ва бой маданиятга эгадир. Халқимиз қанчадан-қанча

¹ Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йўқ, — Т.: «Шарқ» нашриёти, 1998. — Б. 8-9.

буюк даҳоларни тарбиялаб вояга етказганки, уларнинг илм-фан, санъат ва адабиёт соҳасидаги дурдоналари жаҳон маданияти хазинасидан муносиб ўрин олган.

Халқимизнинг узоқ тарихий даврлар давомида шаклланган ва кўп қиррали маданий пойдевори бўлмаганда, Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Абу Наср Форобий, Имом ал-Бухорий каби илм-фаннинг улуғвор сиймоларининг етишиб чиқиши мумкин бўлмаган бўлар эди. Демак, ўзбек халқи меҳнат жараёнида орттирган турмуш тажрибалари асосида ёш авлодни жисмоний ва ахлоқий, ақлий жиҳатдан етук ҳамда эстетик дид ва завқи баланд кишилар қилиб етиштиришда ўзига хос, ажойиб миллий тарбия тизимига эга бўлиб келганлар. Бу тизим илмий педагогика яратилишидан кўп асрлар илгари яратилди ва у халқ билан бирга халқ оммасининг бола тарбиясидаги энг демократик ва чуқур инсоний орзу-умидларини амалга оширишдаги ягона тарбия тизими бўлиб қолди.

Халқ оммасининг турмуш фаолияти жараёнида тўплаган тарбия борасидаги тажриба ва билимлари халқ педагогикасининг мазмунини ифодалайди. Яъни халқ педагогикаси — халқ донишмандлигининг замона ёшларини кутилган мақсадга мувофиқ кишилар қилиб етиштиришдаги тарбиянинг мақсад ва вазифаларига бўлган қарашлари ҳамда халқ оммаси томонидан таълим-тарбия ишларини амалга ошириб боришда қўлланиб келинган усул, восита, кўникма ва малакалар бирлигини ифодаловчи, тажрибалар асосида тўпланган билим ва маълумотлар йиғиндисидир. Бошқача қилиб айтганда, халқ педагогикаси халқ оммасининг оғзаки тарзда яратган ва авлоддан-авлодга ўтиб келаётган тарбия ҳақидаги маълумотлар — педагогик ижодлари йиғиндисидир.

Халқ педагогикаси тарбия юзасидан тўпланган эмпирик тарздаги ҳаммабоп билим ва малакаларни ўзида мужассамлаштиради. Шунингдек, халқ педагогикаси жамият аъзоларининг маънавий тараққиётидаги муайян бир давр педагогик билимларини акс эттриши билан педагогика фанининг яратилиши, ҳам ривожининг асоси бўлиб хизмат қилган. Халқ педагогикаси маълум бир шахс томонидан ишланган, муай-

ян бир тизимга туширилган ҳамда тугалланган. яхлит педагогик ёдгорлик эмас. У халқ оммасининг табиат ва жамият ҳақидаги бошқа билимлари қаторида, ўша билимлар жумласидан ўрин олган алоҳида-алоҳида майдаланган (яхлит бўлмаган) эмпирик билимлар йиғиндисидир. Лекин бундан халқ орасидан чиққан халқ педагоглари бўлмаган, деган фикр келиб чиқмайди, албатта. Ўзбек халқи тарихида ажойиб донишманд-педагоглар бўлган. Буни жуда кўп эртақ ва дostonларда учрайдиган энага, мураббий, оталиқ, устоз, ўқитувчи (мулла, домла, муаллим)лар орқали ҳам тасаввур қилиш мумкин. Бироқ улар ҳам ўз педагогик фаолиятларини ва қарашларида халқ оммасининг ҳаётига сингиб кетган тарбия борасидаги ғоялари, орзу-умидларига амал қилган ҳолда иш кўрганлар. Уларнинг педагогик ғоялари ҳам тарбиявий фаолиятда қўлланиладиган усул ва воситалари ўзлари томонидан ёзиб қолдирилмаганидек, ўзгалар томонидан ҳам ёзиб олинмаган. Шу тариқа қанчадан-қанча аждодларимиз ҳаёти давомида яшаб ўтган мингларча ўзбек халқининг истеъдодли педагоглари мероси ҳам халқимизнинг умумий педагогик даҳосидан ўрин ола борган. Халқ педагогикаси том маънода умуминсоний, халқчил педагогикадир. Халқ педагогикасида инсонийлик, демократлик етакчи ўрин эгаллайди.

Халқ педагогикаси кенг инсонпарварлик тарбияси соҳасини қамраб олган бўлиб, унинг миллий анъаналаримиз, қадриятларимиз фаолият йўналишини қамраб олганлигини таъкидлаб ўтиш зарур.

Юқоридагиларни умумлаштириб, шундай хулосаларга келиш мумкин:

1) муайян бир халқ ва унга мансуб халқ педагогикаси, унинг мазмуни ва характерида ўша халқ яшаб турган шароит, доимо ўзгариб турадиган иқтисодий аҳвол ва ижтимоий-сиёсий вазиятнинг хусусиятлари белгиланади. Шу боисдан халқ педагогикасида давр ҳамда унинг барча мураккабликлари ва зиддиятлари тўла акс этади. Ҳар қандай тарихий давр ва унинг таълим-тарбия тизимига, жумладан, ёшларни инсонпарварлик руҳида тарбиялаш жараёнига ўз таъсирини ўтказиб, ўз «изи»ни қолдирар экан, бу нарса ота-оналар орқали уларнинг болалар тарбиясида ҳам яққол кўринади:

2) ўзбек халқ педагогикасида ёшларни инсонпарварлик руҳида тарбиялашда кўп асрлар давомида халқимиз томонидан амалиётда қўлланган ҳикматли сўзларида, урф-одатларида, анъаналарида тараққийпарвар ғоялар мужассам;

3) халқ педагогикасида инсонпарварлик педагогикасининг гаркибий қисми бўлган миллатнинг ўтмиши, бугуни ва келажиги, она-Ватан тарихи, тақдири, ўлка гўзаллиги, юрт фаровонлиги ўзининг ифодасини топади. Шу билан бирга ўзбек халқининг меҳнатсеварлиги, меҳмондўстлиги, жасорат ва матонат, оддийлиги ва соддалиги куйланади.

Инсоният қадим-қадимдан ҳаётдаги синалган педагогик қарашларни авлоддан-авлодга ўтказиб келган. Улар турмуш, ижтимоий ва меҳнат фаолияти ҳамда ҳоказолар билан боғлиқ бўлиб, аста-секин анъанавий тус олган, кейинги авлодлар учун ҳаёт сабоғи вазифасини ўтай бошлаган. Чунки халқ оғзаки ижодиёти туркумига кирувчи барча жанрлар, мифлар, афсоналар, ривоятлар, эртақлар, латифалар — лофлар, халқ қўшиқлари, термалар, дostonлар, мақоллар, топшимоқлар ва бошқалар донишмандлик манбаи ҳисобланади. Зеро, халқнинг тарихий тажрибаси, турмуш сабоқлари натижасида таълим-тарбия ҳақидаги фикрлар, қарашлар таркиб топади. Уларда халқнинг зукколиги ва донолиги намоён бўлган. Авлодлар ворислиги сифатида отадан болага ўтиб келган ва муайян тарзда тартибга туширилган. Шу билан бирга, тарихий тараққиёт давом этиши билан бойиб, сайқалланиб борган ва чинакамига халқ педагогикасига айланиб кетган. Албатта, Ўрта Осиёдаги инсонпарварлик тарбияси ҳақидаги қарашлар замирида халқ оғзаки ижодиёти, шунингдек, амалий тажрибалар, удумлар, маросимлар, анъаналар ётади. Таниқли олим Й.Жумабоев шундай ёзади: «Мифологик ва афсонавий қаҳрамонларнинг образлари, халқ хотирасида асрларча яшаб ва қайта ўзгартириб келиндики, уларнинг аксадолари ҳозирги кунга қадар Ўрта Осиё халқларининг бадий ижодида сақланиб келган «Китоби Жамшид», «Эр Хўбба афсонаси» каби ўзбек эртақлари, фольклор асарлари, афсоналар, ривоятлар бунга мисол бўла олади. Бу ривоятларда Ватанга ва озодликка бўлган қизғин муҳаббат тараннум этилади; уларда ор-номус, дўстларга ва сафдошларга садоқат

каби энг эзгу, инсоний туйғулар ўз ифодасини топади», деган фикри юқоридагиларнинг исботи бўла олади.

Халқ педагогикасида инсонпарвар ғоялар ижтимоий ва шахсий ҳаётнинг турли соҳаларида ва бошқа инсонлар билан алоқаларида шахснинг характери ва хулқ-атворида нисбатан халқ оммаси орасида таркиб топган инсонпарварлик муносабатларининг ифодаланишидир. Халқ педагогикаси манбаларида инсоннинг Ватанга, меҳнатга, моддий неъматларга, оилага, бошқа кишиларга ҳамда ўзига муносабати ифодаланadi.

Халқ педагогикаси асосан, халқ оғзаки ижодиётида, унинг барча жанрларида ўз ифодасини топган¹. Демак, халқ оғзаки ижоди қадим замонлардан бўён жаҳон халқларининг, шу жумладан, ўзбек халқ педагогикасининг ҳам муҳим тарбия воситаси бўлиб келган. Ёшларни инсонпарварлик руҳида тарбиялашда мақоллар, афсона ва ривоятлар, эртақ ва достонлар, масаллар катта аҳамиятга эга.

2. Илк ёзма манбаларда қадриятнинг намоён бўлиши. Дастлабки даврларданоқ улуғланган педагогик қадриятлар халқ оғзаки ижодини ва халқнинг эзгу мақсадларини ўзида мутассам этган ёзма ёдгорликларда ўз аксини топган.

XI асрда яшаган улуғ олим Маҳмуд Қошғарий томонидан яратилган «Девону луғотит турк» асари илк ёзма манбалардан биридир. Жумладан, халқ оғзаки ижодининг муҳим жанрларидан бири ҳисобланган мақоллар дастлаб ёзма ҳолатда Маҳмуд Қошғарийнинг «Девони луғотит турк»даги мақоллар ва қўшиқлардаги каби дўстлик, ўзаро ҳамкорлик, меҳнатга муҳаббат, илм олиш ва касб-хунар эгаллашга нисбатан эҳтиёж ва иштиёқ, ватанпарварлик ва қон-қардошлик туйғусига эга бўлиш, тежамкорликнинг аҳамияти ва исрофгарчиликнинг олдини олиш, адолат ва адолатсизлик, яхшилик ва ёмонликнинг оқибатлари, ахлоқ-одоб қоидалари, сиҳат-саломатликни сақлашга оид ўғитлар ўз ифодасини топган.

Буни «Девон»да келтирилган бир қанча мақоллар мазмунида кўрамиз: «Одамнинг олмаси ичида – йилқиники таш-

¹ Иномова М. Оилада болаларнинг маънавий ахлоқий тарбияси. – Т.: 1999. – Б. 76.

қи(сирти)да» мақолида эса айрим кишиларнинг ёмон ниятлари, ўй-фикрлари, дилида бошқаларга нисбатан юзага келган хиёнатни яшириб, кишиларга зўрма-зўраки равишда қулиб қараши, уларнинг хатги-ҳаракатларини мақташи, ўзини гўёки, уларнинг ютуқларидан қувонадигандай кўрсатишига айтилади. «Хўкизнинг оёғи бўлгунча, бузоқнинг боши бўлган яхшироқ» мақолида мустақилликни мутелик ва тобелиқдан, ўзгалар иродасига бўйсунидан афзаллиги, айрим ҳаракатларни амалга оширишда ташаббускор, фаол, илғор, ташкилотчи бўлиш мақсадга мувофиқ эканлигига урғу берилади. «Одобнинг боши – тил» мақолида эса, хушхулққа эга бўлганларга нисбатан қўйиладиган талаблардан бири – ширин сўзли, хушмуомалали бўлиш эканлиги таъкидланади. Ширинсўз, хушмуомала киши эл орасида тезда иззат-икром топади, юқори мартабаларга эришади. Шу боис ёшларни ёшликланок ширин сўзли, хушмуомалали, бир сўз билан айтганда, инсонпарвар бўлишга ўргатиш мақсадга мувофиқдир, дея таъкидланади. Халқ орасида ғийбатчи кишиларга нисбатан «Илон ўзининг эгрилигини билмай, туянинг бўйнини эгри дейди» қабилдаги мақол қўлланилган.

Мақолларда ёмонлик қилган кишининг ўзига ёмонлик қайтиши мумкинлиги «Кўкка сузса, юзга тушар» – осмонга тупурган кишининг тупуги ўзининг юзига тушади, тарзида ифодаланган¹.

Демак, мақолларда билимлилик, касб-ҳунарга эга бўлиш, ахлоқийлик, садоқат, хушхулқлик, эзгулик, камтарлик, жасорат, ширинсуханлик, поклик, вафодорлик, дўстлик, мардлик, меҳнатсеварлик каби ҳислатлар улуғланади ва аксинча, билимсизлик, нодонлик, манманлик, номардлик, вафосизлик, иккиюзламачилик каби ҳислатлар қораланади.

Қўшиқлар қадимдан халқ орасида кенг тарқалган. Улар асосан куйга солиниб ижро этилган. Қўшиқ аслида кенг маъноли тушунча бўлиб, ўз ичига бир қанча турларни олади. Улар орасида меҳнат ва маросим қўшиқлари, ҳунармандчилик, чорвачилик, деҳқончилик билан боғлиқ қўшиқлар, мавсум қўшиқлари, лирик қўшиқлар ва бошқалар бор.

1 Hoshimov K., Nishonova S. Pedagogika tarixi. – T.: 2005. – B. 19.

Кўшиқларда алоҳида кишиларнинг шодлик ва ғами, ҳис-ҳаяжони, туйғулари, фикр-мулоҳазалари ифодаланса-да, уларда асосан кенг халқ оммасининг орзу-умидлари, ўй-халёллари, ижтимоий муносабатлари, урф-одатлари, дунёқараши мужассамлашган.

Кўшиқ атамаси ҳам илк марта Маҳмуд Қошғарий томонидан қайд этилган бўлиб, муаллиф унга шеър, қасида деб изоҳ берган.

Маҳмуд Қошғарийнинг «Девони луғотит-турк» асаридан олинган қуйидаги парчада кўни-кўшниларга яхшилик қилиш, уларнинг хурматини жойига қўйиш тарғиб этилади:

*Кўни-кўшни, қариндош
Кўрсин сендан яхшилик,
Не-не совга қилишса,
Яхшироғин қил тортиқ.*

Яна бир кўшиқда инсон фақат ўзини ўйламаслиги, ўзгалар манфаати учун ҳам ҳаракат қилиши лозимлиги таъкидланади:

*Кўрклик тўнинг ўзинга,
Тортиқ ошинг ўзгага.
Кўноққа кўреўз иззат,
Ёсин шаънинг узоққа.*

VII – VIII асрларда қабр тошларига турк-руний ёзувида ўйиб битилган «Ўрхун-Энасой» битигларида ҳам болаларни ватанпарвар, халқпарвар, тadbиркор, уддабурон, оқил қилиб тарбиялаш масалаларига алоҳида эътибор қаратилган. Жумладан, Қултегин битигида турк халқини узоқни кўра олмаганлиги натижасида Табғач элига қарам бўлиб қолганлиги, келгуси авлодлар бундай хатоликларни такрорламасликлари зарурлиги қуйидагича уқтирилади: «Сўзимни тугал эшитгил, кейиндаги иним, уруғим, халқим..... бу сўзларни яхшилаб эшит, диққат билан тингла..... Табғач халқининг сўзи ширин, ипак кийими нафис....экан. Ширин сўзи, ипак кийими билан аядаб, йироқ халқни шу ҳолда бирлаштирар экан... Яхши доно кишини, яхши алп кишини йўлатмас экан. Бирор киши адашса, уруғи, халқи, уйи, ёпинчигигача қўймас экан.

Ширин сўзига, нафис ипагига алданиб, эй турк халқи, ўлдинг»¹.

Педагог олима А.С.Калдыбекованинг фикрича², бу битигтошларда болаларни байналмилаллик руҳида тарбиялаш масаласига ҳам эътибор қаратилган. Битигтошларда турк халқининг Табғач хонлигига қарши олиб борган урушлари ҳам ифода этилган. Бироқ турк хонлари (Тўнжук, Қултегин, Билга ҳоқон, Элтариш ҳоқон) Табғач хонларининг ботирлиги, сиёсатдонлиги, ишбилармонлиги, ватанпарвар ҳамда элсеварлигини инкор этмайди. Айни шу жиҳатларни турк халқида мужассам бўлишини чин дилдан истайди. Шу билан бирга, Табғач хонларининг бошқа халқлар озодлиги, иқтисодиёти, маданий ҳаётига хавф солаётгани ошкора кўрсатиб берилган. Агар улар бу қусурларни бартараф этишса, улар билан ҳар томонлама алоқаларни йўлга қўйиш фойдали эканлиги таъкидланади.

3. Ўрта асрлар педагогикасидаги қадриятли ёндашувлар³. Ўрта асрда, Яқин ва Ўрта Шарқда диний ўқув муассасалари — мадрасалар таълим ва фан марказлари бўлган. Ўзбекистонлик, россиялик ва чет эл шарқшунос тадқиқотчилари томонидан мадраса туридаги ўқув муассасалари айнан Марказий Осиёда юзага келгани ва шу ердан бошқа мамлакатларга тарқалгани исботланган.

Сомонийлар даврида (X аср) фақат Самарқанднинг ўзида 20 га яқин мадрасалар мавжуд бўлган. Абу Али ибн Сино (980 — 1037) ўзининг «Донишнома» («Билимлар китоби») номли асарида мазкур мадрасаларда фақат мусулмончиликка оид билимлар берилибгина қолмай, балки дунёвий илмлар ҳам ўрганилганлиги, илмий тадқиқотлар олиб борилганлиги, уларнинг негизида илмий мактабларнинг юзага келганлиги қайд этилади.

¹ Азимов И., Раҳматов М. Қадимги туркий тил. — Т.: 2005. — Б. 76.

² Қаранг: А.Калдыбекова Урхун-Енисей ёзма ёдгорликларини ўқитиш жараёнида талабаларни байналмилаллик руҳида тарбиялаш. — «Педагогик таълим» журнали, 2006 йил, 4-сон. — Б. 55.

³ Мазкур масалани баён этишда педагог олима С.Мадиярованинг қарашларидан фойдаланилди.

Ўз даврида мадрасаларда ўқитилиши йўлга қўйилган фанларни Абу Али ибн Сино қуйидаги тизимлар бўйича ажратади: одоб (хулқ этикаси), астрономия, тиббиётшунослик, тил ва унинг грамматикаси, фикҳ (мусулмон қонунчилиги).

Аллома томонидан таклиф этилган тарбия турлари эса қуйидагилардан иборат: 1) ақлий тарбия; 2) жисмоний соғломлаштириш; 3) эстетик тарбия; 4) маънавий тарбия; 5) ҳунарга ўргатиш. Абу Али ибн Сино томонидан таклиф этилган тарбия турлари Марказий Осиёда, Уйғониш даврида (IX — X аср) таълимнинг инсонпарварлик ва шахснинг баркамол ривожланиши борасидаги ғояларга асосланган эди, дейишга имкон беради.

Шарқ Уйғониш даври мутафаккирлари — Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Берунийлар ўзларининг таълимий қарашларида биринчи ўринга инсон шахсини қўядилар ҳамда болаларни ҳар томонлама, жисмоний ва эстетик камолотга эришишлари, шунингдек, тилларни билишлари, зарур, деб ҳисоблайдилар. Ақлий таълимни ташкил этувчи фанлар сирасига математика, астрономия, механика ва табиатшунослик каби табиий-илмий фанларни киритадилар.

Алломалар болага ҳурмат билан муносабатда бўлиш ғоясини илгари сурадилар, схоластик ўқитиш ва қаттиқ интизомга қарши чиқадиладар. Уларнинг фикрича, ўқиш болада билимларга қизиқишни уйғотиши керак.

Муҳаммад Тарағай Улуғбекнинг (1394 — 1449 йиллар) Самарқанддаги фаолияти XIV — XV асрларда мадрасаларнинг фанлар ривожини таъминловчи марказлари вазифасини бажарганлигини кўрсатади. Муҳаммад Тарағай Улуғбек Самарқанднинг ҳукмдори бўлиши билан бирга, астроном, математик ва тарихчи сифатида машҳур бўлган. Шунингдек, алломанинг моҳир педагог ҳам бўлганлигини тарихий далиллар қайд этади. Чунончи, аллома кўплаб истеъдодли ёшларни тарбиялаган. У одамлар, айниқса, ёшларнинг илмий билимларни ўрганишларига катта аҳамият берган.

Аллома ўз давлатида таълим соҳасида жиддий ислоҳотларни ташкил этди. У мадрасаларни давлат таъминотига ўтказ-

ди, мударрис(ўқитувчи)ларга ойлик-иш ҳақи белгилаган, шогирд(талаба)ларга стипендия ажратган.

Муҳаммад Тарағай Улуғбек мадраса ўқув режасига қуйидаги фанлар: араб тили, адабиёт, Қуръон, Ҳадис, риторика, мантиқ, фалсафа, фикҳ (қонунчилик), метафизика, математика, астрономия, тиббиёт, география, тарих каби фанларни киритади.

Мутафаккир томонидан барпо этилган ҳамла ўзи бевосита таълим берган мадрасаларда ўқиш қуйидаги босқичлардан иборат бўлган:

1. «Анда» (кичик) — ўқиш муддати 2 йил.
2. «Ауст» (ўрта) — ўқиш муддати 3 йил.
3. «Аъло» (олий) — ўқиш муддати 3 йил.

Бундай ёндашувда, бугунги кун нуқтаи назаридан айтганда, бакалаврият ва магистратура кўзга ташланади. Айни вақтда улар ўрта аср Европа университетлари учун ҳам хос бўлган.

Буюк истеъдод эгаси сифатида аллома ўз давридан бир неча асрларга ўзиб кетган. Деярли 600 йил аввал Муҳаммад Тарағай Улуғбек қуйидаги аксиомани илгари сурган: «Билим олишга интилиш давлат равнақиға йўл демақдир». Иқтисодий ривожланган мамлакатларнинг ҳозирги тажрибаси мазкур фикрни тўла тасдиқлайди.

Адабиётлар:

1. Тохтаходжаева М., Нишонова С., Мадиярова С., Калдыбекова А. ва бошқалар. Педагогика. — Т.: Иқтисод-молия нашриёти. 2008.

2. Нишонова С. Эзгулик йўли. — Т.: Маънавият, 2001.

3. Калдыбекова А. Ўрхун-Енисей ёзма ёдгорликларини ўқитиш жараёнида талабаларни байналмилаллик руҳида тарбиялаш. — «Педагогик таълим» журнали, 2006 йил. 4-сон.

4. Ҳошимов К., Нишонова С. ва бошқалар. Педагогика тарихи — Т.: Ўқитувчи, 1996.

5. Ўзбек педагогикаси антологияси. — Т.: Ўқитувчи, 1995.

Педагогик аксиологияни тадқиқ этишга доир методологик ёндашувлар

1. Таълим фалсафаси ва унинг моҳияти. XVIII-XX асрлардаги педагог-олимларнинг илмий изланишлари шундан далолат берадики, амалиёт дастлабки даврларданоқ фалсафа мақсадидан келиб чиққан замонавий мактаб ва таълим ўзининг ривожиди, Я.А.Коменский, У.Г.Песталоци, Ф. Фребелем, И.Ф.Гербарт, А.Дистерверг, Ж.Дюи, Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва бошқа классик педагоглар томонидан илгари сурилган фалсафий-педагогик ғоялар билан бойиб борган. Уларнинг ғоялари таълимнинг классик модели асосида юзага келган бўлиб, ўзининг мазмунида аввалги асосларни сақлаб қолган: таълимнинг мақсади ва мазмуни, таълимнинг шакл ва методлари, таълим муассасаси ва таълим жараёнининг ташкил этиш усуллари.

XX асрга келиб эса, бу ғоялар орасида таълим олганлик ғояси алоҳида аҳамият касб эта бошлади. Таълим олганлик – билимларни эгаллаганлик ва уни амалда қўллай олиш демакдир.

Бу даврдаги педагогик ғоялар инсоннинг имкониятларини – олий нерв фаолияти физиологиясидан педагогик психологиягача бўлган концепцияларни илгари сургани билан характерлидир: «яқин зонадан» ривожланиш (Л.С.Виготский), шахс ривожланишида назарий билимларнинг ҳал қилувчилик роли (Л.В.Занков), таълим шарт-шароитлари (С.Л.Рубинштейн), ривожланишнинг ижтимоий вазияти (Л.И.Божович), ақлий фаолиятнинг босқичма-босқич ривожланиши (П.Я.Гальперин), таълимда онглиликни шакллантириш (В.В. Давыдов).

XX асрнинг 60-йилларида педагогикада маданий диалог, ҳамкорлик, биргаликдаги ҳаракат, бошқа қарашларни тушуна олиш зарур, шахста ҳурмат, унинг ҳуқуқлари каби ғоялар амалий таълимни инкор этмаган ҳолда юзага келди. Улар ўртасидаги боғлиқлик шунда кўринадики, таълимнинг классик модели жамият ва замонавий ишлаб чиқариш талабларига жавоб беришдан келиб чиққан бўлса, фалсафий-педагогик ғояларда имконият юзага чиқади. Яъни педагогиканинг янги методологияси анъанавий таълим жараёнларини интеллектуал қайта ишлангани, дейиш мумкин.

Таълим фалсафасининг ривожини педагогик амалиётда мулоқот анъанавий тушунишининг назарий англаш шарт-шароитлари сифатида юзага чиқади. Педагогика фанидаги мураккаб тизимлар ва тушунчалар классик таълимнинг фалсафий ғояларига асосланган. Уларни назарий идрок этиш таълимда бошқа фалсафий-дунёқарашли тушунчаларни келтириб чиқаради.

Замонавий педагогика фанининг асосий тенденцияси — унинг шахсни «англаш», ўз дунёқарашига асосланишга эътибор қаратганлигидир. Бу эса, замонавий педагогик амалиётнинг муҳим жиҳатига айланди. Педагогика ва инсон амалиётида инсонпарварлик анъаналарининг ривожланиши, унинг ўз ҳаётида қўйган муҳим вазифаларини ўзида акс эттиради.

Инсон ҳаёти ҳар доим бўлиб ўтган воқеаларни баҳолаш, вазифаларни қўйиш, излаш, ҳулосалар қилиш, дунёқараш вазиятларида кечади. Бунда унинг атроф-муҳит билан муносабатлари иккита фарқ билан ўзаро боғлиқ; амалий ва абстракт-назарий (билиш).

Бундан келиб чиқадики, педагогика методологияси таълим фалсафасига ҳақиқий инсонпарварликнинг моҳияти, борлиқнинг янгиланиши ва педагогик билиш ҳақидаги назарий қондалар йиғиндиси сифатида қарайди. Бундай методологияга мувофиқ, фанларнинг, шу жумладан, педагогиканинг инсонпарварлик моҳиятидан келиб чиқадиган вазифаси ўзида инсонга билиш, мулоқот, ижод субъекти сифатида ёндашишни акс эттиради.

Бизга маълумки, илмий билиш, шунинг баробарида педагогик билиш фақатгина ижодкорликнигина эмас, ижтимоий эҳтиёжларни тўла қондириш мақсадини ҳам рўёбга чиқаради. Назарий ва амалий билиш орасидаги «кўприк» вазифасини аксиологик ёки қадрият сифатидаги ёндашув бажаради.

Умумий аксиология учун унинг ўрганиш объекти сифатида акс этадиган хилма-хил қадриятли таснифлар характерлидир.

Чет эл аксиологиясида субъективли йўналганлик (эмотивизм, экзистенциализм, аффектив-ирода назарияси); субъективистик йўналганлик (неокантчилик, неотомизм); эмпирик

мактаб (ижтимоий-психологик назария, лингвистик таҳлил, неонатурализм) каби мактабларнинг ажралиб чиқиши мазкур масалани янада мураккаблаштиради.

Чет эл фалсафасида қадриятлар табиатини таҳлил қилишга ёндашувларни умумлаштириш асосида М.А. Кисель қадриятнинг манбаига асосланиб, уларни эҳтиёжли, идеал турмуш, олий қадриятли воқелик, интуиция қадриятлари тарзида тасниф этади.

Қадриятли таснифда қадриятларнинг ривожланиб бориши турли нуқтаи назардан кўриб чиқилади. Фақатгина умумий аксиологиядаги барча мураккаб қадриятли тизимлар реал таълимий муаммоларни ҳал этиш билан бевосита ўзаро алоқадар, деб таъкидлаш тўғри бўлмайди. Бир пайтнинг ўзида ўзаро алоқадорлик ҳам маълум бўлади ва у кўп жиҳатдан таълим фалсафасига асосланади.

«Таълим фалсафаси» атамаси ҳам турлича талқин этилади. Британияда нашр этилган энциклопедияда таълим фалсафасига таълим моҳияти, унинг ривожланиш қонуниятларини очиб беришга доир муаммолар билан шуғулланувчи билим соҳаси; таълимнинг фалсафий назарияси сифатида таълимнинг ривожланиш масалаларини кўриб чиқувчи турли йўналишлар йиғиндиси сифатида таъриф берилади. Таълим фалсафасининг алоҳида тадқиқот йўналиши сифатида ажралиб чиқиши XX асрнинг 40-йилларида Колумбия университетида фалсафа ва педагогика назарияси соҳаси мутахассисларини илмий жамиятининг яратилиши билан боғлиқдир. Унинг фаолият мақсади сифатида таълимнинг фалсафий муаммоларини тадқиқ этиш, таълимий дастурларни фалсафий экспертиза қилиш, ўқув курсларини ишлаб чиқиш, ўрта-махсус мактаблар ва университетлар учун кадрлар тайёрлаш аке этади.

Таълим фалсафаси тарихи тушунчаси XX асрнинг 60-йилларида Р.Питерс томонидан таълим асоси сифатидаги асосий манбалар маданият, жамият, индивидга асосланиб қабул қилинди.

Ҳозирги вақтда таълим фалсафаси деганда, таълимнинг қадриятли-моҳиятли қисми, унинг ривожланиш қонуниятлари ва вазифаларини очиб берадиган фалсафий билимлар

соҳаси тушунилади. У Ғарбий Европа мамлакатларида муҳим ўрин эгаллайди ва таълимий қадриятларни умумий қадриятлар билан таққослаш асосида таълимни асослашга турлича ёндашувни амалга оширадиган қатор йўналишлар(эмпирик-аналитик, гуманитар, диалогли, экзистенциал-герменевтик)ни ўз ичига қамраб олади. Масалан, идеализм, рационализм, консерватизм, диний фалсафа умумий қадриятлар сифатида ахлоқий ва диний қоидалар, ижтимоийлик, олийжанобликни эътироф этса, таълимда катта эътибор ўқувчиларнинг фикрлашини ривожлантиришга қаратилиши кераклигини таъкидлашади. Маданият, герменевтика, аналитик фалсафада маданият объектлари умумий қадрият сифатида саналади. Таълимий қадриятлар сифатида ақл-заковат, билимдонлик ажратиб кўрсатилади. Реализм, позитивизм, эмпиризмда қадриятлар ижтимоий ва касбий мутаносиблик, фуқаролик таълимий қадриятлари билан боғланади.

2. Педагогик қадриятларни тасниф этишга турлича ёндашувлар. Педагогик фаолиятнинг аксиологик характери унинг инсонпарварлик мазмунида акс этади. Ўз навбатида, педагогик қадриятлар,бу – шундай педагогик фаолиятнинг ўзига хослигики, улар нафақат педагогик эҳтиёжларни қондиришга имкон беради, балки унинг ижтимоий ва касбий фаоллигини мўлжалга олишга хизмат қилади. Педагогик қадриятлар ҳаётда ўз-ўзидан тасдиғини топмайди. Улар жамиятдаги ижтимоий, сиёсий, иқтисодий алоқаларга боғлиқ. Ана шу жиҳатни ҳисобга олиб, З.И.Равкин педагогик қадриятларни қуйидагича тасниф этади:

1) ижтимоий-сиёсий қадриятлар: таълимнинг ҳамма учун очиқлиги ва бепуллиги, миллатидан қатъи назар, барча фуқароларнинг билим олишдаги тенг ҳуқуқлилиги, ўқувчиларнинг ва ота-оналарнинг таълим муассасасини танлаш эркинлиги;

2) интелектуал қадриятлар: билишга эҳтиёж, билишга қизиқиш ва фаоллик, ўқувчиларнинг ижодий фаолияти, фикрнинг гўзаллиги ва сўз билиш фаолияти воситаси сифатида;

3) ахлоқий қадриятлар: ўқувчининг бурч ва шахсий мажбуриятлари, унинг педагогик жараённинг субъекти бўлиш ҳуқуқи, билимларни эгаллашдаги ахлоқий рағбатлар ва мо-

тивлар, ватанпарварлик ва фуқаролик, меҳнат ва бошқа ки- шиларнинг меҳнатини ҳурмат қилиш;

4) касбий-педагогик фаолиятга доир қадриятлар: ўқитув- чи-тарбиячининг меҳнат қилишга чорлаши, танлаган касби- га масъулият билан ёндашуви, педагогнинг маҳорати, унинг изланишли-тадқиқотчилик, инновацион фаолияти, комму- никатив қобилияти, ўқувчилар билан мулоқотдаги ижобий- лик, педагогик маҳорат.

В.А.Сластенин педагогик қадриятларни қуйидагича тас- ниф этади:

1) мақсадли қадриятлар: шахсий Мен ва касбий Мен йи- гиндисидаги бўлғуси ўқитувчининг шахсий концепцияси;

2) воситали қадриятлар: педагогик мулоқот, техника ва технология, мониторинг, инноватика, интуиция тизими;

3) муносабатли қадриятлар: педагогик жараён иштирок- чиларининг муносабати, касбий-педагогик фаолиятга му- носабат;

4) сифат қадриятлари: шахснинг хулқ-атвор, фаолиятга доир хилма-хил сифатлари.

5) билишга оид қадриятлар.

Ўзбекистонда таълимий қадриятлар соҳасида тадқиқот олиб бораётган олим Ш.Мардонов таълимий қадриятларнинг ўзига хослигига кўра, бир неча гуруҳга тасниф этади:

- глобал концептуал қадриятлар;
- аниқ таълимий қадриятлар;
- таълимнинг индивидуал-шахсий характердаги қадри- ятлари;
- инновацион педагогик технологиялар — умумбашарий (глобал)-концептуал таълимий қадриятлар;
- шахсни шакллантириш;
- таълимнинг демократик ва гуманитар йўналганлиги;
- инсонпарварлик, шахс дунёқарашини шакллантириш.

Таълимий қадриятлар ўз моҳиятига кўра маънавий-ахло- қий, касбий ҳамда ижтимоий қадриятлар сифатида гуруҳла- нади ҳамда умуммаданий, маънавий-ахлоқий, эстетик, ин- теллектуал ва ижодий йўналишга эга бўлади.

Таълимий қадриятлар аҳамиятлилик хусусиятига кўра қу- йидаги гуруҳларга бўлинади:

- концептуал-йўналтирилган;
- базали (манбали), ўқув-режали;
- шахсий қадриятли ва касбий-шахсий;
- назарий-педагогик;
- назарий-амалий ва процессуал-педагогик, инновацион-педагогик технологиялар;
- илғор ахборот технологиялари;
- таълим жараёнида таълим олувчиларда маънавий-ахлоқий сифатларнинг тарбияланишига алоҳида эътибор бериш;
- ўз-ўзини такомиллаштириш.

Таълимнинг шахсий-аҳамиятли қадриятлари сифатида куйидагилар эътироф этилади:

- ижтимоий-ғоявий, инсонпарвар, эстетик дунёқарашнинг шаклланиши;
- юксак маънавиятга эга бўлиш;
- ижтимоий-коммуникатив фаоллик, ҳар томонлама ривожланиш, умуммаданий, касбий, интеллектуал, ижодий, маънавий-ахлоқий, эстетик, экологик ва бошқалар;
- ўз-ўзини тарбиялаш, ривожлантириш, шахсий, касбухонар йўналишини такомиллаштириш, «Мен» концепциясининг шаклланиши.

Таълимнинг концептуал-йўналтирилган қадриятлари:

- шахс, унинг шаклланиши ва ҳар томонлама, тўлақонли ривожланиши;
- бой дунёқарашга эга бўлиш;
- таълимни инсонпарварлаштириш, демократлаштириш, унинг миллий йўналганлиги (ўзига хос маданий-тарихий ва маънавий-ахлоқий анъаналар, миллий ва умуминсоний ғоялар; фан, техника, технология ва маданият, шунингдек, миллий ва жаҳон педагогикасининг илғор ютуқлари).

Таълимнинг базали (манбали) қадриятлари:

- таълимнинг ҳозирги замон методологияси;
- миллий ва умуминсоний маданият;
- Шарқ мутафаккирларининг педагогик қарашлари;
- халқ педагогикаси ғоялари;
- миллий ва жаҳон педагогикаси;
- шахсга йўналтирилган педагогика фани, педагогик жараён психологияси.

Таълимнинг касбий-шахсий қадриятлари:

- ижтимоий-шахсий даража – сабабли-қадриятли омил;
- педагогик фаолиятга нисбатан эмоционал муносабат (бўлажак, ҳозирги);
- касб-хунар таълимнинг шахсий мазмуни ва ижтимоий аҳамиятга эга кўрсатмалар: унга қизиқиш, талабгорлик;
- педагогик ташаббус, қатъийлик, жавобгарлик, интизом;
- педагог шахсининг ўз-ўзини қадрлаши, унинг тан олиниши (ўқув ва ижтимоий фаолиятга индивидуал ёндаша олиш шарти билан);
- индивидуаллик, ижодкорлик лаёқатига эгалик, шахсий қизиқишлари, қобилияти ҳамда ҳаётий эҳтиёжлари;
- бирор-бир фаолиятда ўзини намоён қилиш, англаш, касбий ва шахсий фаолиятни фаоллаштириш, эркин фикрлаш имкониятига эгалик;
- ўзига баҳо беришда «Мен» концепциясидан фойдаланиш. Назарий-педагогик қадриятлар:
- педагогик таълимнинг янги йўналишлари;
- таълимнинг модификациялаштирилган, янгиланган мақсад ва вазифалари:
- замонавий педагогик кадрларга қўйиладиган талаблар;
- педагогик кадрларни тайёрлаш мазмунининг янада такомиллаштирилиши;
- касбий билим, кўникма ва малакаларга қўйилувчи янги талаблар:
- замонавий таълимнинг назарий-педагогик қонуниятлари;
- назарий таълимнинг амалий йўналганлиги;
- идрок этиш, мустақил таълим олиш фаолияти, уни фаоллаштириш;
- интеллектуал-ижодий ва илмий тадқиқотчилик ишлари, ўқитиш ва ривожланишдаги нисбатлар, замонавий ўқувчи шахсини шакллантириш ва тарбиялаш;
- инновацион таълим масалалари, ижодий-аналитик ва муқобил фикрлаш, тахмин қилиш, кутиш (ижтимоий-касбий), шахсий фикрларни ҳимоя қилиш, муҳим қарорларга келиш.

Адабиётлар:

1. Общая педагогика / Под. ред. В.А.Сластенина. В. 2ч. — М.: Владос, 2003 — ч.1.
2. Сластенин В.А., Чижаква Г.И. Введение в педагогическую аксиологию. — М.: Академия, 2003.
3. Ходжаев Б., Бекмуродова М. Педагогик ҳодисаларни ўрганишда аксиологик ёндашув: мазмун ва моҳияти. — «Личностно-ориентированное обучение и воспитание на современном этапе (содержание, формы, методы)». Сб.науч-метод. статей, ч.5. — Т.: 2007.
4. Мардонов Ш. Педагогик таълим тизимида таълимий қадриятлардан фойдаланиш.// «Халқ таълими» журнали, 2005, №6.
5. Философия образования XX века. — М.: Педагогика, 1992.

Педагогик аксиологиянинг шаклланиши ва ривожланиш омиллари

1. Таълимнинг қадриятли парадигмаси. Бугунги кунда таълим тизимининг ривожланишидаги асосий йўналишлардан бири қадриятли парадигмага ўтиш жараёни рўй бермоқда. Мазкур ёндашувга йўналганлик қарашларнинг концептуал тизимлари, анъанавий ва инновацион жараёнларнинг қадриятли асосларининг яқинлашувини объектив жиҳатдан талаб этади. Ана шу сабабдан педагогик ҳодисаларни ўрганишда аксиологик ёндашувнинг тарихий илдизларини, шаклланиш ва ривожланиш омилларини ҳамда мазмун-моҳиятини тўла англаб олиш ўта муҳимдир.

Аксиологик муаммолар билан мил. ав. VI — V асрлардаёқ қадимги юнон олимлари — Гераклит, Демокрит, Сукрот, Афлотун, Аристотеллар шуғуллана бошлашган. Улар асосий аксиологик саволларни шакллантиришга ҳаракат қилганлар: олий бахтга эришиш мумкинми? Ҳаёт мазмуни нимада? Ҳақиқат борми? Гўзаллик нима?

Шарқ мутафаккирларидан Абу Райҳон Беруний, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожиб, Алишер Навоийлар инсон ҳаёти, унинг таълим ва тарбия олиши му-

ҳимлигини ўз асарларида кўрсатиб бериш орқали педагогик аксиологиянинг тамал тошини қўйганлар.

Узоқ вақтлар назарий-педагогик масалалар мустақил тадқиқот сифатида эмас, фалсафа доирасида қараб келинган. Бироқ Шарқ мутафаккирларининг ғоялари таълим, тарбия, таълим методикаси билан узвий боғлиқ бўлиб, педагогик фикрлар ривожда ҳал қилувчи роль ўйнаган. Мисол учун, X асрда Ал-Хоразмий томонидан кузатишган воқеа ва ҳодисаларни тушунтиришда мунтазамлилик, кетма-кетлик тамойилини XIX аср охирида Абдулла Авлонийнинг педагогик асарларида учратиш мумкин.

Шахсга йўналтирилган қадриятли билимлар икки жиҳатга қаратилган: ички – шахсий муваффақиятга эришиш воситаси сифатида (Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абу Наср Форобий, Алишер Навоий, Жалолиддин Давоний) ва ташқи – ўз-ўзини англаш ва ўз-ўзини такомиллаштириш воситаси сифатида (Юсуф Ҳамадоний, Хожа Ҳасан Андоқий, Хожа Абдуллоҳ Баррақий (Барқий), Хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Абдулхолиқ Гиждувоний Хожাগон, Баҳоуддин Нақшбанд).

Қадимги ва ўрта асрларда шаклланган анъаналар Шарқ уйғониш даврига келиб ўзига хос аҳамиятга эга бўлди. Таълим ва тарбия масалалари қайтадан кўриб чиқила бошланди ва уларни ҳал қилишнинг янги йўллари излаб топилди. Инсонпарварлик йўналишига эга бўлган таълим мазмунига қўйиладиган талаблар ўзгарди. Устоз ва таълим олувчи ўртасидаги муносабатлар ўзгарди, фаоллик, ўрганиш жараёнида таълим олувчиларнинг мустақиллиги қадрияти ўсиб борди. Таълим олувчининг билишга қизиқишини шакллантириш ғояси ривожланди. Мазкур даврда педагогик ғоялар марказида боланинг индивидуал ривожланиши қўйилса-да, бироқ шахс жамиятга қарама-қарши қўйилмаган. Бу билан боғлиқликда таълим ижтимоий тараққиёт шарти сифатида белгиланган.

Буюк олим ва давлат арбоби Мирзо Улугбек эса, «билим олишга интилиш давлат равнақиға йўл демакдир», деган аксиомани илгари суриб, таълимнинг аксиологик қадрият статусини аниқ белгилаб берган эди.

Кейинчалик маърифатпарвар педагог олимлар – Завқий, Аваз Ўтар, Дилшоҳи Барно, Фурқатларнинг, жадид педагог

олимлар — Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзодалар таълимнинг давлат — жамият — шахс ривожига интеграциясини ўз қарашлари орқали очиб беришган.

Фақатгина XX асрнинг бошларидан бошлаб аксиология дастлаб фалсафанинг алоҳида йўналиши сифатида ўрганила бошланди. Бу ҳаракатни 1902 йилда немис олими П.Лапи бошлаб берган. Шундан сўнг Европа файласуфлари мазкур масалага жиддий эътибор қарата бошладилар. Бироқ собиқ Совет давлатида XX асрнинг 60-йилларигача мазкур масалага идеалистик йўналиш сифатида қаралган. Ана шу даврдан бошлаб рус олимларидан Б.Г.Ананьев, В.А.Василенко, О.Г. Дробницкий, Б.Г.Кузнецов, Н.М.Кузнецов, А.А.Ручка, В.П.Тугаринов, В.А.Ядовлар қадрият муаммосини тадқиқ эта бошлаганлар. Ўзбек олимларидан Ж. Туленов биринчилардан бўлиб, қадриятлар фалсафасини тадқиқ этган. Кейинчалик файласуф олимлардан Э.Юсупов, С.Комилова, И.Каримов, Қ.Назаров, С.Валиева, М.Рустамова, К.Туленовалар аксиологиянинг турли жиҳатларини ёритишга ҳаракат қилганлар.

XX асрнинг 80-йилларидан бошлаб педагогик аксиология таълим фалсафаси сифатида тадқиқотлар соҳасига айланди (Б.С.Гершунский, В.М.Розин, Ю.Б.Тупалов, М.И.Фишер, П.Г.Щедровецкий). Таълимнинг инсонпарлашуви шароитида ўқувчиларнинг билиш фаолиятига мотивацион-қадриятли муносабат тадқиқ этилди (Б.И.Додонов, Б.Г.Кузнецов, Е.А.Мамчур, В.Б.Миронов ва бошқалар). Педагогик фаолиятнинг аксиологик тавсифи Б.З.Вульфов, В.А.Сластенин, Е.Н.Шияновларнинг ишларида ўз аксини топган.

Ўзбекистонда Ж.Ф.Юлдашев, Р. Жўраев, Ф.Юзликаев, Ш.Қурбонов, Р.Аҳлиддинов, М.Қурононов, С. Нишонова, Р.Ибрагимов, С.Мадиёрова, Р.Қодирова, А.Калдыбекова, А.Сулаймонов, Ш.Мардонов, Т.Тошлонов, И.Ревес, Н.Эгамбердиева, А.Мухсиева, Н.Джамилвалар ўз тадқиқотларини педагогик аксиология нуқтаи назаридан ёритишга ҳаракат қилганлар.

Бугунги кунга келиб эса, педагогик аксиологиянинг жадал ривожланаётганлиги намоён бўлмоқда. Бунинг асосий сабаби жамият эҳтиёжлардан келиб чиққан ҳолда, шахснинг маънавий

имкониятларига бўлган талабларнинг ошиб бораётганлигидадир. Даврий нашрларда таълим ривожланишининг аксиологияга асосланган стратегияси: кадриятларга тарбия мақсадининг асоси сифатида қараш; ўқувчиларнинг кадриятга йўналганлигини шакллантиришнинг амалий тажрибасини таҳлил этиш, таълимни кадриятли таъхис этишнинг вазифаларини шакллантириш каби унинг инсонпарварлик моҳиятини акс эттириш кўзга ташланали (В.И.Гинезинский, И.Ф.Исаев, Н.Д.Никандров, З.И.Равкин, Н.С.Розов, В.А.Сластенин, Е.Н.Шиянов, Ш.Мардонов, Т.Тошлонов, Ю.Исмоилова, Б. Х.Ходжаев ва бошқалар).

Умуман олганда, педагогик аксиологиянинг шаклланиш ва ривожланиш жараёнида қуйидаги муҳим натижалар қўлга киритилган:

1) таълим ва тарбияга шахснинг ижтимоий ва касбий ижтимоийлашувини аниқлаб берувчи асосий кадрият сифатида қараш;

2) кадриятли фикрлашдан келиб чиқадиган индивидуаллик;

3) шахснинг индивидуал ривожланиши жараёнида унинг умуминсоний кадриятларга ошно этиш орқали шахсга йўналтирилган ёндашув;

4) инсон томонидан шахсий эркинлик, бурч, мажбурият каби кадриятларни англаб олиниши лозимлиги;

5) шахсий эркинлик, бурч, мажбурият каби кадриятлар ҳар бир инсоннинг ўзи ва у яшаётган жамиятдаги одамлар томонидан тан олиниши, яъни ҳар бир инсон учун кадриятга айланиши.

6) таълим ва тарбияга аксиологик ёндашув кадриятли онг, муносабат, хулқ-атворни шакллантиришда катта аҳамиятга эгаллиги.

2. Таълимга кадриятли ёндашувнинг долзарблигини аниқловчи омиллар. Турли ресурс манбаларида педагогик аксиология XX асрнинг 80-йилларидан бошлаб, билимларнинг мустақил соҳасига айлангани, 90-йиллардан бошлаб, унинг жадал шаклланиши ва ривожланиши содир бўлганлиги таъкидланади¹.

¹ Сластенин В.А., Чижакова Г.И. Введение в педагогическую аксиологию. – М.: Академия, 2003. С. 74.

Таълимга қадриятли ёндашувнинг долзарблиги қатор омиллар билан аниқланади.

Уларга жаҳон таълим тизимини аксиологизациялаш; замонавий таълимнинг қадриятли йўналишларини аниқлаш; авторитар таълим парадигмасидан инсонпарвар таълимга ўтиш кабилар киради.

Бугун жаҳон таълим тизимини қадриятга йўналган фаолиятнинг исталган соҳасини бошқаруви, тез ўзгарувчан вазиятларда инсонда фаол иштирок этиш кўникмасини ривожлантириш мураккаб кечмоқда. Бунинг асосий сабаби — минтақада ёки жаҳонда содир бўлаётган инсон фаолиятининг салбий натижалари, урушлар, диний экстремизм ва терроризм, миллий биқиқлик, буюк шовинизм қайси давлатда содир бўлишидан қатъий назар, бутун ер юзидаги одамларнинг саломатлигига, агроф-муҳитга салбий таъсир кўрсатмоқда.

Инсонни инсон учун қадриятга айланиши, узлуксиз таълим тизимини фаол йўлга қўйилиши, индивидуал ривожланиш жараёнида боланинг умуминсоний қадриятларни ўзлаштириши, таълимнинг тузилиши ва мазмунини тубдан ўзгартириш таълим тизимини аксиологизациялашнинг муҳим жиҳатларини ўзида акс эттиради.

3. Жаҳон таълим соҳасини аксиологизациялашнинг ўзига хос жиҳатлари. Жаҳон таълим тизимининг замонавий йўналишларига қуйидагилар киради:

- жамиятнинг тез ўзгарувчан шароитларига одамларни тайёрлаш зарурлигини акс эттирадиган жамият ўзгаришининг юқори суръати;

- маданиятлараро ўзаро таъсир этишнинг ўсиш шароитида постиндустриал, ахборотлашган жамиятга ўтилиши;

- сармоя ва ишчи кучининг юқори даражада сафарбар этилиши, рақобатнинг ўсиши;

- фуқароларнинг сайловларга онгли тайёргарлик даражасини ошириш заруриятини келтириб чиқарадиган сиёсий ҳаётда сайлов имкониятларининг ошиши, жамиятнинг демократлашуви;

- ўсиб келаётган авлодда қадриятли муносабатни шакллантиришни талаб этадиган халқаро муаммоларнинг пайдо бўлиши ва ўсиши.

4. Ўзбекистон Республикаси таълим тизимини модернизациялашнинг қадриятли йўналишлари. Ўзбекистонда ҳам таълим ислохотлари йўналишлари қарор топиб бормоқда. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 41-моддасида «Ҳар ким билим олиш ҳуқуқига эга. Бепул умумий таълим олиш давлат томонидан кафолатланади. Мактаб ишлари давлат назоратидадир»¹, деб белгилаб қўйилган. 42-моддасида эса, «ҳар кимга илмий ва техникавий ижод эркинлиги, маланият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи кафолатланиши; давлат жамиятнинг маданий, илмий, техникавий ривожланишига ғамхўрлик қилиши»² кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонунининг 4-моддасида билим олиш ҳуқуқи қадрият сифатида қуйидагича кўрсатилган: «Жинси, тили, ёши, ирқий, миллий мансублиги, эътиқоди, динга муносабати, ижтимоий келиб чиқиши, хизмат тури, турар жойи, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қанча яшаганидан қатъий назар, ҳар кимга билим олишда тенг ҳуқуқлар кафолатланади».

Билим олиш ҳуқуқи:

- давлат ва нодавлат таълим муассасаларини ривожлантириш;

- ишлаб чиқаришдан ажралган ва ажралмаган ҳолда таълим олишни ташкил этиш;

- таълим ва кадрлар тайёрлаш давлат дастурлари асосида бепул ўқитиш, шунингдек, таълим муассасаларида шартнома асосида тўлов эвазига касб-ҳунар ўргатиш;

- барча таълим муассасалари битирувчилари кейинги босқичдаги ўқув юрғларига киришда тенг ҳуқуқларга эга бўлиши;

- оилада ёки ўзи мустақил равишда билим олган фуқароларга акредитациядан ўтган таълим муассасаларида экстернат тартибида аттестациядан ўтиш ҳуқуқини бериш орқали таъминланади.

Бошқа давлатларнинг фуқаролари Ўзбекистон Республикаси-

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. — Т.: Ўзбекистон, 2003. — Б. 9.

² Ўша манба, Б. 10.

да халқаро шартномаларга мувофиқ билим олиш ҳуқуқига эга.

Республикада истиқомат қилаётган фуқаролиги бўлмаган шахслар билим олишда Ўзбекистон Республикаси фуқаролари билан тенг ҳуқуқларга эга»¹.

Бундан ташқари, мазкур ҳужжатнинг 3-моддасида кўрсатиб берилган таълим соҳасида давлат сиёсатининг асосий тамойиллари ҳам ўзида муҳим аксиологик ёндашувни акс эттиради.

биринчидан, таълим ва тарбиянинг инсонпарвар, демократик характерда эканлиги;

иккинчидан, таълимнинг узлуксизлиги ва изчиллиги;

учинчидан, умумий ўрта, шунингдек, ўрта махсус, касб-хунар таълимининг мажбурийлиги;

тўртинчидан, ўрта махсус, касб-хунар таълимининг йўналишини: академик лицейда ёки касб-хунар коллежида ўқишни танлашнинг ихтиёрийлиги;

бешинчидан, таълим тизимининг дунёвий характерда эканлиги;

олтинчидан, давлат таълим стандартлари доирасида таълим олишнинг ҳамма учун очиқлиги;

еттинчидан, таълим дастурларини танлашга ягона ва табақалашган ёндашув;

саккизинчидан, билимли бўлишни ва истеъдодни рағбатлантириш;

тўққизинчидан, таълим тизимида давлат ва жамоат бошқарувини уйғунлаштириш².

1997 йилда қабул қилинган «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг мақсадининг ўзиёқ, унинг қадриятли ёндашувга асосланганлигидан дарак беради: «Дастурнинг мақсади — таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш, уни ўтмишдан қолган мафкуравий сарқитлардан тўла халос этиш, ривожланган демократик давлатлар даражасида, юксак маънавий ва ахло-

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. — Т.: Шарқ, 1997. — Б. 21.

² Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. — Т.: Шарқ, 1997. — Б. 20.

қий талабларга жавоб берувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш Миллий тизимини яратишдир»¹.

Таълимий қадриятлар юзасидан талқиқотлар олиб борган олим Ш.Мардонов «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да қуйидаги ижтимоий ва шахсий хусусиятга эга таълимий қадриятларнинг моҳияти очиб берилганлигини таъкидлаб ўтади:

«Биринчидан, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да таълимнинг олий қадрияти сифатида шахс эътироф этилади. Мазкур қадрият Миллий дастурнинг узлуксиз таълим, унинг инсонпарварлик ва ижтимоийлашишга йўналиши кўрсатмаларини муваффақиятли амалга оширишни таъминлаши керак.

Иккинчидан, педагогик жиҳатдан тўғри ва самарали ташкил этилган таълим-тарбия жараёни талабада мустақил таълим олиш, ўз-ўзини тарбиялаш, ўз-ўзини ривожлантириш лаёқатларини шакллантиради. Бу жараён бизнинг фикримизча, янги таълимий қадриятларнинг юзага келишига сабаб бўлади.....»².

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да ахборот технологиялари замонавий таълимнинг муҳим қадрияти сифатида эътироф этилган. Бўлажак педагог-психологларга ахборот технологиялари билан ишлашга оид билимларни бериш, улардан фойдаланишга оид кўникма ва малакалар тавсия этилади. Ш.Мардоновнинг фикрича, улар қуйидаги ўқув манбалари асосида ташкил этилади: луғат, энциклопедия, мутафаккирларнинг асарлари, халқ педагогикаси ғоялари, махсус телекўрсатув, радиоэшиттиришлар ҳамда компьютер маълумотлари³.

Бўлажак педагог-психологларга ахборот технологиялари хизматидан фойдаланишга оид билимлар қуйидаги методикалар асосида берилади:

— фалсафа, психология, педагогика, этика, эстетикага оид луғатлар ҳамда энциклопедиялар билан ишлаш; психо-

¹ Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Шарқ, 1997. — Б. 39.

² Мардонов Ш. Педагогик таълим тизмида таълимий қадриятлардан фойдаланиш. / «Халқ таълими» журнали, 2005. №6

³ Мардонов Ш. Узлуксиз таълимда – таълимий қадрият. / «Узлуксиз таълим» журнали, 2005 йил, 3-сон. – Б. 38.

логик-педагогик тушунчаларнинг моҳиятини ёритувчи илмий, илмий-методик ва оммабоп адабиётлардан фойдаланиш;

— муқобил тушунча ва ифодаларни англаш (чунончи, шахс ва унинг ривожланиши; касбий-педагогик муносабатлар мазмунини очиб бериш)га йўналтирилган таълимий машғулотларни ташкил этиш.

Энг муҳим тушунчаларни аниқлаш йўлида қуйидаги фаолиятларни ташкил этиш мақсадга мувофиқ:

— атамалар, тушунчалар, машҳур иборалар ҳамда шахсий мулоҳазалар бўйича педагогик маълумотнома, луғатлар тузиб бориш;

— халқ педагогикасини ўрганиш, халқ оғзаки ижоди намуналари асосида дидактик қарашлардан иборат мажмуани яратиш;

— психология, педагогика, маънавият, миллий ғоя ва мафкура тарғиботига бағишланган телекўрсатув, радиоэшиттиришлар билан таништириш, телеконференцияларда иштирок этиш;

— зарур компьютер маълумотларини тўплаш ва улардан фойдаланиш.

Кўриниб турибдики, педагогик аксиологиянинг ривожланишида жаҳон ва республикамиз таълими тизимида ўзига хос омиллар мавжуд бўлиб, таълимий қадриятларнинг ижтимоий, маданий ва тарихий ўзгарувчанлик тамойилини ўзида акс эттиради.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. — Т.: Ўзбекистон, 2003.

2. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. — Т.: Шарқ, 1997.

3. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. «Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори» асарида. — Т.: Шарқ, 1997.

4. Мардонов Ш. Педагогик таълим тизмида таълимий қадриятлардан фойдаланиш. /«Халқ таълими» журнали, 2005, №6.

5. Мардонов Ш. Узлуксиз таълимда — таълимий қадрият. / «Узлуксиз таълим» журнали, 2005 йил, №6.

6. Общая педагогика. — Под. ред. В.А.Сластенина). В. 2ч. — М.: Владос, 2003 — ч.1.

7. Розов Н.С. Культура, ценности и развитие образования — М., 1992.

8. Сластенин В.А., Чижикова Г.И. Введение в педагогическую аксиологию. — М.: Академия, 2003.

Педагогик аксиология — педагогиканинг мустақил соҳаси сифатида

1. **Педагогик аксиология тушунчаси.** Бизнинг давримизда таълимий қадриятлар, уларнинг табиати, функциялари, ўзаро алоқадорлиги ҳақидаги педагогиканинг янги соҳаси — педагогик аксиология ривожланиб бормоқда. Чунки замонавий жамият таълимни ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларни эгаллашининг мақсадга йўналтирилган жараёни ва натижаси сифатида тушунишдан узоқлашди. Таълим, бу — инсонда инсонийликни таркиб топтиришдир. Унинг асл моҳияти ҳам ана шунда.

Таълимнинг маънавийтни таркиб топтиришдаги аҳамияти уни қадриятли билимларни узатиш ва унинг асосида инсонда қадриятли муносабат, қадриятли хулқ-атворни шакллантиришда эканлигини ўз вақтида Афлотун ҳам таъкидлаб ўтган эди. У давлатнинг асосини унга боғлиқ бўлган ягона бирлик акс эттиради, деб ҳисоблаган. Бундай асос — олийжанобликдир. Олим юксак олийжаноблик сифатида ҳеч нарса яхшилик ва ёмонлик ҳақида ундай маълумот бера олмайдиган билимни эътироф этади. Билимда олийжаноблик қанчалик ўз ифодасини топганлигини эса таълим жараёнида ўрганиш мумкин.

Педагогик аксиология инсон ва таълимни қадрият деб эътироф этган ҳолда, таълимий қадриятларни муҳокама этувчи ҳамда таълимга қадриятли ёндашувни амалга оширувчи педагогик билимлар соҳасидир.

2. **Педагогик аксиологиянинг предмети, мақсад ва вазифалари.** Педагогик аксиологиянинг предметини шахснинг қадриятли онги, қадриятли муносабати, қадриятли хулқ-атворини шакллантириш ташкил этади.

Аксиологик муаммоларга доир назарий манбалардаги қадрият тушунчасининг моҳиятини таҳлил этиш асосида педагогик аксиология қадрият тушунчасига шахс ва жамият фаолиятида идеал намуна ва йўналишларни аке эттирувчи индивидуал ва ижтимоий онгни ташкил этувчи махсус таълим сифатида қарайди. Алоҳида шахс ёки жамият яхлитликда қадриятларни узатувчиси сифатида қаралади, ниҳояси эса, инсоннинг хулқ-атвори ва хатти-ҳаракатини рағбатлантиради. Хулқ-атвор ва хатти-ҳаракатларнинг тавсифи шахснинг атроф-муҳитга, ўз-ўзига муносабати ҳақида гувоҳлик беради.

Фалсафадан фарқли равишда, педагогик аксиология «қадрият» ва уларни қадриятли онг, муносабат, хулқ-атвор деб номлаш орқали «қадриятли» тушунчаларига алоҳида-алоҳида қарайди.

Уни ташкил этиш ва бошқаришга қадриятли ёндашувнинг зарурият эканлигидан келиб чиқиб, узлуксиз таълим мақсадларининг ўзгариши педагогик аксиологиянинг муҳим вазифалари сифатида қуйидагиларни аниқлашга имкон беради:

— қадриятлар назарияси нуқтани назаридан педагогика назарияси ва таълим амалиётининг тарихий ривожини таҳлил этиш;

— унинг аксиологик йўналганлигини аке эттирувчи таълимнинг қадриятли асосларини аниқлаш;

— миллий таълим мазмуни ва ривожланиш стратегиясини аниқлашга доир қадриятли ёндашувни ишлаб чиқиш.

Н.А.Астонованинг «Концептуальные основы педагогической аксиологии» мақоласида ПА предмети сифатида шахснинг маданий муносабатини ривожлантириш эътироф этилади. Мақолада қайд этилишича, ана шу жиҳат билан боғлиқликда ПА функциялари унинг ўзига хосликларини белгилашга имкон беради. Қуйида уларни кўриб ўтамиз:

• мазмунли мувофиқлик (таълимнинг мазмунли ва процессуал жиҳатларини бирлаштирганлиги сабабли, интеллектуал ташаббусни рағбатлантиради) — фикрий жараён, объектни актуаллаштириш, аниқ далил ва исботларни белгилаш, ахборотни танқидий мушоҳада этиш, маъно-мазмунини тушуниш, шахсий фикрнинг ўсиши;

- баҳоловчи — педагогик жараён иштирокчиларида борлиқ ва маънавий ҳодисаларни адекват баҳолашни ривожлантиришни ақс этиради;

- йўналтириш функцияси — «қадриятлар иерархияси»нинг маълум параметрлари асосида шахсий, касбий тавсифнинг муҳим қондаларини аниқлаш имкониятлари билан боғлиқ;

- меъёрий (нормативли) — педагог ва тарбиячининг аксиосферасининг таркибий қисмлари, ўзида қадрият тарзини ақс эттирувчи уларнинг ўзаро муносабатлари тизимини «қонунийлаштиради»;

- бошқарувчилик — инсонпарвар мазмунга эга миллий ва умуминсоний қадриятлар оқимидаги тизим субъектлари, таълим тизими ривожланишини йўналтиради, таълим соҳасидаги ўзаро зарурий ҳаракатни ҳосил қилади;

- назорат қилувчи — маданий-тарихийлик контекстида қадриятнинг ривожини, шахсда қадриятга йўналганликни шакллантириш имконини беради.

3. Педагогик аксиологиянинг мазмуни. ПАнинг мазкур вазифа ва функциялари илмийлик, амалийлик, тажриба бирлигини ифода этувчи педагогик аксиология мазмунини очиб беради.

Илмий жиҳат (аспект) бошқа барча ижтимоий жараёнларни аниқлаб берувчи, асосий қадрият сифатида таълимни кўриб чиқиш асосида таълимий қадриятларни ўрганувчи педагогиканинг янги илмий йўналиши — педагогик аксиологиянинг муаммолари бўйича илмий тадқиқотлар ўтказишни талаб этади. Бу ерда асосий вазифалардан бири сифатида аниқ шарт-шароитларни ҳисобга олган ҳолда, таълимни қадриятли башоратлашни илмий асослаш ақс этади. Аксиологик билимларни тизимлаштириш мақсадида педагогикадаги қадриятли меросни ўрганиш ва педагогик аксиологиянинг тушунчали аппаратини аниқлаш ҳам кам бўлмаган вазифа ҳисобланади.

Амалий жиҳат ўқув режалари ва дастурлари тузиш, дарслик ва ўқув қўлланмаларни яратиш, дидактик ва методик материалларни ишлаб чиқиш, таълим ва тарбия концепциясини яратишда таълим соҳаси ходимларининг аксиологик билимлардан фойдалана олишнинг таҳлил этади.

Тажрибавий (практик) жиҳат ўқувчи, талаба, ўқитувчилар-

нинг қадриятли онги, муносабати, хулқ-атворини шакллантириш, уларни қадриятли йўналганлигини ривожлантиришга доир аниқ муаммоларини ҳал этишга қаратилган таълим муассасалари фаолиятини ўз ичига олади. Уларнинг вазифаси ҳозирги вақтда педагогик аксиология нимани тақозо этса, шуларнинг барчасидан моҳирона фойдаланишни ўзида акс эттира олишидир.

Амалий жиҳатни амалга ошириш тўлиқ равишда қадриятли йўналганликнинг назарий асосларини аниқлаб берадиган илмий жиҳатни ривожланганлигига ва таълим соҳаси барча бўғинлари фаолияти йўналганлигини шакллантириганлигига боғлиқ бўлади.

Адабиётлар:

1. Общая педагогика / Под. ред. В.А.Сластенина /. В. 2ч. – М.: Владос, 2003 – ч.1.

2. Сластенин В.А., Чижаква Г.И. Введение в педагогическую аксиологию. – М.: Академия, 2003.

3. Чижаква Г.И. Лекции по педагогической аксиологии. – Красноярск, 1999.

4. Ходжаев Б., Бекмуродова М. Педагогик ҳодисаларни ўрганишда аксиологик ёндашув: мазмун ва моҳияти. – «Личностно-ориентированное обучение и воспитание на современном этапе (содержание, формы, методы)». Сб. науч.-метод. статей, ч.5. – Т.: 2007.

5. Астанова Н.А. Концептуальные основы педагогической аксиологии. ж. Педагогика, №8. 2002 г.

6. Горвая В.И. Конструктивная педагогическая аксиология. – ж. Педагогика, №4. 2007 г.

Педагогик аксиологиянинг асосий тушунчалари: мазмун ва моҳияти

Педагогик аксиологиянинг асосий тушунчалари. Педагогик аксиологиянинг асосий тушунчалари қаторига қуйидагилар киради: қадрият, қадриятли онг, қадриятли муносабат, қадриятли хулқ-атвор, қадриятли установка, қадриятли йўналганлик, таълим, тарбия.

Қадриятлар қачонки, инсонда қадриятли онг, қадриятли муносабат ва фаолият шакллантирилган шароитдагина, унинг фаолияти ва хулқ-атворини мўлжалга олишга имкон беради. Қадриятга йўналганлик шахснинг фаолият ва хулқ-атвордаги аниқ қадриятларга йўналганлигини акс эттиради, ҳар бир аниқ вазиятда эса шахс қадриятли онг ва қадриятли муносабатларга раҳбарлик қилади.

Қадриятли онг. «Онг», «муносабат», «хулқ-атвор» категорияларини психология ва фалсафа ўрғанади. Ижтимоий онг, ижтимоий хулқ-атворни шакллантириш методларини эса педагогика аниқлаб беради.

Фалсафада онг одагий усуллар билан тушунтириш ва тадқиқ этиш мумкин бўлмаган муҳим объект сифатида қаралади. Онг биологик субстанцияни акс эттирмайди; у инсонга ҳаётий фаолиятни жисму жони доирасида амалга оширишга имкон беради; бевосита алоқасиз хилма-хил фаолият турларига киришиш — одамлар, маданий қадриятлар билан ўзаро ҳаракатида юзага чиқади. Яъни онг туфайли инсон нафақат аниқ, балки мавҳум муҳитда ҳам яшай олади.

Кенг маънода «онг» инсон ҳаётининг муаммоси ва ижтимоий жараёнларнинг муаммолилигини акс эттириш усуллари сифатида изоҳланади.

Аниқроқ қилиб айтганда эса, онг деганда фақат инсонга хос объектив борлиқни акс эттиришнинг олий шакли, унинг дунёга ва ўз-ўзига муносабат усули, инсоннинг объектив дунё ва шахсий ҳаёти мазмунини англашида фаол иштирок этувчи психик жараёнлар бирлиги тушунилади.

Инсон фалсафада онг ташувчиси сифатида қаралади. Инсон ҳаётининг мақсади шахсий онгни яратиш, яъни ўз дунёсини англашни акс эттиради. Онг ўзида юксак қадриятни акс эттиради. «Онг» тушунчаси (лотинчадан таржима қилинганди *conscire* — билиш, хабардор бўлиш дегани) онгсиз ва онг ости ҳолатдан фарқи равишда, ўзида руҳнинг ўрнини англаш учун қўлланади.

Фалсафада ижтимоий онг ва индивид онги фарқланади. Ижтимоий онг деганда, унинг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ҳаётини акс эттирувчи жамият ривожининг маънавий натижаси тушунилади. Индивид онги эса, ўзида унинг ички-

маънавий дунёсини акс эттиради. Бундан ташқари, у индивиднинг ўзидаги ижтимоий алоқаларни ҳам қайд этади (сознание — ҳамкорликдаги билиш).

Қадриятли онг — ахлоқий-маънавий тарзда ўз ҳаётий фаолияти соҳаси субъектларини аниқлашга имкон берувчи объектив борлиқни акс эттириш шакли; маънавий қадриятлар дунёси сифатида борлиқни акс эттириш асосида инсонда дунёни ва ўзининг шахсий дунёсини англашида фаол иштирок этувчи психик жараёнлар бирлиги.

Қадриятли муносабат. Фалсафада муносабат деганда, ундаги яширин хусусиятларни аниқлаш ва амалга ошириш шартли сифатида ҳаётий нарса-ҳодисаларга алоқадорлик усули тушунилади. Муносабат нарсада акс этмайди ва нарсаларнинг хусусиятларини ҳам акс эттирмайди, у ниманидир қилишда иштирок этиш шакли сифатида, ниманидир аҳамиятини очиб беради. Муносабат иккинчиси учун биринчисининг аҳамиятини тавсифловчи нарса-ҳодисалар ва субъект орасидаги алоқаларни кўрсатиб беради. Фалсафада «қадрият» тушунчаси «аҳамият» тушунчаси билан яқин. Қачонки, субъект объект билан ҳаракатга киришганда, инсон фаолиятининг моддий ва маънавий дунёсини қамраб олганда объектнинг ёки унинг хусусиятларининг аниқ аҳамияти намоён бўлади. Фақат фаолиятдагина қадрият ўзининг муҳим мавжудлик мақомини олади.

Қадриятли муносабат — шахсий ва ижтимоий аҳамиятликнинг ўзаро алоқадорлигини акс эттирувчи шахснинг ички позицияси.

Қадриятли установа. Шахс ўзининг ички позициясини англаши ва аниқ қадриятлар билан боғлиқликда фаолиятга тайёргарликнинг мавжудлиги қадриятли установа сифатида аниқланади. Attitude (установа, муносабат) атамаси айнан инсон фаолиятининг йўналганлиги маъносида биринчи маротаба У.Томас ва Ф.Знанецкий томонидан қўлланилган. Установа шахснинг аниқ фаолиятга тайёрлик ҳолатини акс эттирувчи йўналтирилганлик тавсифини эгаллайди. Унда когнитив (билиш, ахборот) ва аффектив (эмоция, ҳиссиёт) таркибий қисмлар намоён бўлади.

Қадриятли установа — шахснинг ўзининг ички позиция-

сини англаши ва аниқ қадриятлар билан боғлиқликда фаолиятга тайёрлик даражаси.

Қадриятли йўналганлик. Қадриятли йўналганлик у ёки бу қадриятларга йўналганлик» сифатида тавсифланади. Йўналтириш жараёнининг қуйидаги бир-бирига туташ фазалари аниқланган: шахсий қадриятларни ўзлаштириш; ўзлаштирилган қадриятлар асосида шахсни ўзгартириш; шахснинг ўз-ўзини лойиҳалай ва ўз-ўзини башорат қила олиши.

Қадриятга йўналганлик шахс йўналганлигининг мазмунли томонини, унинг борлиққа муносабатини акс эттиради. Шу билан бирга, қадриятли йўналганлик субъект учун шахсий аҳамиятга эга ижтимоий қадриятлар билан боғлиқликда атроф-борлиққа субъектнинг баҳоси сифатида қаралади.

Қадриятга йўналганлик мақсадни очиб беради, қизиқиш, эҳтиёж шахснинг эътиқодини тавсифловчи идеалларни акс эттиради.

Адабиётлар:

1. Общая педагогика / Под. ред. В.А.Сластенина/. В. 2ч. — М.: Владос, 2003 — ч.1.

2. Сластенин В.А., Чижаква Г.И. Введение в педагогическую аксиологию. — М.: Академия, 2003.

3. Чижаква Г.И. Лекции по педагогической аксиологии. — Красноярск, 1999.

4. Астанова Н.А. Концептуальные основы педагогической аксиологии. ж. Педагогика, №8. 2002 г.

5. Ходжаев Б., Бекмуродова М. Қадриятли ёндашув асосида педагогика коллежи ўқувчиларида касбий сифатларни шакллантириш // Педагогика коллежлари таълим жараёнини такомиллаштириш муаммолари. Вазирлик миқёсидаги илмий-амалий анжуман материаллари. 29 апрель, 2009 йил. — Т.: «Fan va texnologiyalar» нашриёти, 2009.

Ўқувчиларда қадриятли муносабатни шакллантириш — таълим жараёни самарадорлигининг муҳим омили

Маълумки, ўқувчиларда қадриятли муносабат ўсмир шахсининг ривожланиши учун аҳамиятли мазмун (қадрият ва фойдалилик)га эга. Ана шу сабабли таълим жараёни самарадорлигини оширишда ўқувчининг ижтимоий-касбий йўналганлиги муҳим аҳамиятга эга.

Ижтимоий-касбий йўналганлик деганда, билишга ва ўқитувчилик касбий фаолиятга лаёқатли ва ўзида ўқитувчилик касбига ижобий муносабатни намоён этувчи ўқувчи шахсининг фаол нуқтаи назари тушунилади.

Демак, ўқувчиларда ўқитувчилик касбига қадриятли муносабатни шакллантириш жараёнида ижтимоий йўналганлик бир томондан ўқувчининг касбий қадриятларга йўналганлигида; бошқа томондан эса, ўқувчи учун уларнинг аҳамиятини аниқланган натижаси (қадриятлар — ёш билан боғлиқ эҳтиёжлардан қониқиш учун» фойдалилик — ўқувчи шахсининг ўз-ўзини ривожлантириш учун мазкур қадриятлардан фойдаланиш имконияти).

Ўқитувчилик касбига доир қадриятлар — ижтимоий-психологик таълим сифатида юзага чиқиб, ўзида мазкур касбнинг шахсий-педагогик тавсифини акс эттиради.

Ўқитувчилик касбига доир қадриятлар

Ўқитувчилик касбига доир қадриятлар	Ўқитувчилик касбига доир қадриятлар мазмуни
Ахлоқий	Инсонпарварлик, тартиблилик, ростгўйлик, олийжаноблик, меҳнатсеварлик
Билишга доир	Билим ва кўникмаларнинг ҳаққонийлиги
Касбий	Меҳнатсеварлик, мақсадга қаратилганлик, ишбилармонлик, касбий етуклик

Албатта, мазкур жадвалда ифода этилган ўқитувчилик касбига доир қадриятлар шартли равишда белгилаб олинган бўлиб, мураккаб ва кўпқиррали ўқитувчилик касбига доир қадриятларнинг ҳаммасини кўрсатиб бериш — мураккаб вазифа. Мазкур жадвал бизга ўқитувчилик касбининг «ядро қад-

риятлари»ни аниқлаш учун хизмат қилади. Бундай қадриятларга бизнингча, қуйидагиларни киритиш мумкин:

- бола шахси ўзининг диалектик ривожланишида олтий қадриятдир:

- болага муҳаббат биологик ҳиссиётгина бўлиб қолмасдан, уни тушуниш, унинг учун жавобгарликни ҳис қилиш, унинг шахси ва қадр-қимматини ҳурмат қилишдир;

- билим, маданият, уларнинг ҳаққонийлиги, кўникма ва тажрибаларни таъминловчи касбий етуклик.

Ўқитувчилик касбининг билишга доир қадриятлари методологик, назарий ва амалий даражаларга эга.

Ўқувчи шахсининг ривожланиши учун билишга доир касбий қадриятлар методологик даражадаги тамойилларни аниқлаш билан боғлиқ. Уларга илмийлик, объективлик, тизимлилик тамойилларини киритиш мумкин.

Илмийлик тамойили ўқувчиларнинг ҳаётний фаолиятида қадриятларнинг туган ўрнини англаб етиш.

Объективлик тамойили қадриятларнинг қандай бўлса, шундайлигича қабул қилиш билан боғлиқ.

Тизимлилик қадриятларнинг ўзаро алоқадорлигини акс эттиради.

Ўқитувчилик касбининг билишга доир қадриятлари назарий даражада ўқувчиларнинг ўқитувчилик касбига доир қадриятларни эътироф этиши ва қабул қилиши билан боғлиқ.

Ўқитувчилик касбининг билишга доир қадриятлари амалий даражада қадриятлардан фойдаланишда назарий ва амалий билишнинг орасида алоқадорлик ўрнатиш билан боғлиқ.

Тадқиқотларда акс эттирилганидек, ўқувчининг қадриятли муносабати тузилиши билиш жараёнлари натижаси (билим, меъёр, идеаллар) ва баҳоли тавсиф (эмоционал, рационал) унсурларининг жамланмасини ўзида акс эттиради.

Адабиётлар:

1. Общая педагогика / Под. ред. В.А.Сластенина. В/. 2ч. – М.: Владос, 2003 – ч.1.
2. Сластенин В.А., Чижаква Г.И. Введение в педагогическую аксиологию. – М.: Академия, 2003.

3. Чижакова Г.И. Лекции по педагогической аксиологии. – Красноярск, 1999.

4. Ходжаев Б., Бекмуродова М. Қадриятли ёндашув асосида педагогика коллежи ўқувчиларида касбий сифатларни шакллантириш. // Педагогика коллежлари таълим жараёни-ни такомиллаштириш муаммолари. Вазирлик миқёсидаги илмий-амалий анжуман материаллари. 29 апрель, 2009 йил. – Т.: «Fan va texnologiyalar» нашриёти, 2009.

5. Бекмуродова М. Ўқувчиларда қадриятли муносабатни шакллантириш – таълим жараёни самарадорлигининг муҳим омили сифатида. // Педагогика коллежлари таълим жараёнини такомиллаштириш муаммолари. Вазирлик миқёсидаги илмий-амалий анжуман материаллари. 29 апрель, 2009 йил. – Т.: «Fan va texnologiyalar» нашриёти, 2009.

«Педагогик аксиология» фанидан лаборатория машғулотларини ўтказишга доир кўрсатмалар

Лаборатория ишлари талабаларда аксиологик масалаларнинг ривожланиши, миллий педагогикамиздаги аксиологик йўналишлар, педагогик аксиологияга методологик ёндашувлар, жаҳон таълим соҳасини аксиологизациялаш, Ўзбекистон Республикаси таълим тизимини модернизациялашнинг қадриятли йўналишлари, педагогик аксиологияни мантиқий-тузулишли ташкил этиш тамойиллари, педагогик аксиологиянинг асосий тушунчаларини таҳлил ва тадқиқ этиш бўйича амалий кўникма ва малакаларни ҳосил қилади.

Лаборатория ишларининг тавсия этиладиган мавзулари:

1. Асосий аксиологик муаммолар ва уларнинг педагогик фикрлар тараққиётидаги ривожини ўрганиш ҳамда таҳлил этиш.

2. Миллий педагогикамиздаги қадриятли тасаввурларнинг ривожланишини тадқиқ этиш.

3. Педагогик аксиологияни тадқиқ этишга доир методологик ёндашувларни таҳлил этиш ва умумлаштириш.

4. Жаҳон таълим соҳасини аксиологизациялаш жараёнини таҳлил этиш.

5. Ўзбекистон Республикаси таълим тизимини модернизациялашнинг қадриятли йўналишларини ўрганиш ва таҳлил этиш.

6. Педагогик аксиологияни мантиқий-тузилишли ташкил этиш тамойилларини ўрганиш ва изоҳлаш.

7. Педагогик аксиологиянинг асосий тушунчаларини ўрганиш ва мисоллар келтириш.

Лаборатория ишлари мазмуни

1-лаборатория иши. Асосий аксиологик муаммолар ва уларнинг педагогик фикрлар тараққиётидаги ривожини ўрганиш ҳамда таҳлил этиш.

Бобил, Ҳинд фалсафасидаги аксиологик ёндашувларни таҳлил этиш. Афлотун, Сукрот, Аристотелларнинг аксиологияга доир қарашларини ажратиб ўрганиш. Р.Декарт, Б.Паскал, Д.Локкларнинг аксиологик муносабатга доир фикрларини тадқиқ этиш. Г.В.Ф.Гегель, Ф. Ницше, Г.Мюнстербергларнинг қадриятнинг табиатини аниқлашга доир тадқиқотларини таҳлил этиш.

Адабиётлар: 1. Сластенин В.А., Чижакова Г.И. *Введение в педагогическую аксиологию.* — М.: Академия, 2003. 2. Чижакова Г.И. *Лекции по педагогической аксиологии.* — Красноярск, 1999. 3. *Фалсафа қомусий луғат.* — Т.: Шарқ, 2004. 4. Каримов И., Рустамова М. *Фалсафа фани назарияси ва тарихи.* — Т.: ТДПУ, 2007.

2-лаборатория иши. Миллий педагогикамизда қадриятли тасаввурларнинг ривожланишини тадқиқ этиш.

Халқ педагогикаси манбаларини таҳлил этиш ва аксиологик жиҳатларини тадқиқ этиш. Ўрхун-Энасой ёзма манбалари ва «Девону луготит турк» асаридаги аксиологик фикрларни ажратиб ўрганиш. Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Алишер Навоийларнинг педагогик аксиологияга доир қарашларини таҳлил этиш. Муқимий, Аваз Ўтар, Огаҳийларнинг қадриятли ёндашувли фикрларини тадқиқ этиш.

Адабиётлар: 1. Тохтоходжаева М., Нишоновна С., Мадиярова С., Калдыбекова А. *ва бошқалар. Педагогика.* — Т.: Иқти-

сод-молия нашриёти, 2008. 2. Ҳошимов К., Нишонова С. Педагогика тарихи. — Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2005. 3. Нишонова С. Эзгулик йўли. — Т.: Маънавият, 2001. 4. Калдыбекова А. Урхун-Енисей ёзма ёдгорликларини ўқитиш жараёнида талабаларни байналмилаллик руҳида тарбиялаш / «Педагогик таълим» журнали, 2006 йил, 4-сон. 5. Ҳошимов К., Нишонова С. ва бошқалар. Педагогика тарихи. — Т.: Ўқитувчи, 1996. 6. Ўзбек педагогикаси антологияси. — Т.: Ўқитувчи, 1995.

3-лаборатория иши. Педагогик аксиологияни тадқиқ этишга доир методологик ёндашувларни таҳлил этиш ва умумлаштириш.

Таълим фалсафаси тушунчаси мазмунини таҳлил этиш. Касбий-педагогик фаолиятга доир қадриятларни ўрганиш ва таҳлил этиш.

Адабиётлар: 1. *Общая педагогика / Под. ред. В.А.Сластенина. В. 2ч. — М.: Владос, 2003 — ч.1.* 2. *Сластенин В.А., Чижаква Г.И. Введение в педагогическую аксиологию. — М.: Академия, 2003.* 3. *Ходжаев Б., Бекмуродова М. Педагогик ҳодисаларни ўрганишда аксиологик ёндашув: мазмун ва моҳияти. — «Личностно-ориентированное обучение и воспитание на современном этапе (содержание, формы, методы)». Сб.науч-метод. статей, ч.5. — Т.: 2007.* 4. *Мардонов Ш. Педагогик таълим тизимида таълимий қадриятлардан фойдаланиш. «Халқ таълими» журнали, 2005, №6.* 5. *Мардонов Ш. Узлуксиз таълимда — таълимий қадрият. «Узлуксиз таълим» журнали, 2005 йил, №6.*

4-лаборатория иши. Жаҳон таълим соҳасини аксиологизациялаш жараёнини таҳлил этиш.

Таълимга қадриятли ёндашувнинг муҳимлигини белгиловчи омилларни ўрганиш ва таҳлил этиш. Жаҳон таълим соҳасини аксиологизациялашнинг ўзига хосликларини тадқиқ этиш.

Адабиётлар: 1. *Сластенин В.А., Чижаква Г.И. Введение в педагогическую аксиологию. — М.: Академия, 2003.* 2. *Чижаква Г.И. Лекции по педагогической аксиологии. — Красноярск, 1999.*

5-лаборатория иши. Ўзбекистон Республикаси таълим тизимини модернизациялашнинг қадриятли йўналишларини ўрганиш ва таҳлил этиш.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг II бобини ўрганиш ва шарҳлаш. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастуридаги қадриятли йўналишларни таҳлил этиш.

Адабиётлар: 1. *Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.* – Т.: Ўзбекистон, 2003. 2. *Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори.* – Т.: Шарқ, 1997. 3. *Кадрлар тайёрлаш миллий дастури // «Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори» асарида.* – Т.: Шарқ, 1997. 4. *Ходжаев Б., Бекмуродова М. Педагогик ҳодисаларни ўрганишда аксиологик ёндашув: мазмун ва моҳияти.* – «Личностно-ориентированное обучение и воспитание на современном этапе (содержание, формы, методы)». Сб. науч.-метод. статей, ч.5. – Т.: 2007. 5. *Ходжаев Б., Бекмуродова М. Педагогик аксиологиянинг шаклланиши ва ривожланиши омиллари.* «Мактаб ва ҳаёт» журнали, 2008, №4. 6. *Мардонов Ш. Педагогик таълим тизимида таълимий қадриятлардан фойдаланиш.* «Халқ таълими» журнали, 2005, №6. 7. *Мардонов Ш. Узлуксиз таълимда таълимий қадрият.* «Узлуксиз таълим» журнали, 2005 йил, №6.

6-лаборатория иши. Педагогик аксиологияни мантиқий-тузилишли ташкил этиш тамойилларини ўрганиш ва изоҳлаш.

Педагогик аксиологияни мантиқий-тузилишли ташкил этишни ўрганиш. Педагогик аксиологияни мантиқий-тузилишли ташкил этиш тамойилларини муҳокама қилиш.

Адабиётлар: 1. *Общая педагогика / Под. ред. В.А.Сластенина.* В. – 2ч. – М.: Владос, 2003 – ч.1. 2. *Сластенин В.А., Чижакова Г.И. Введение в педагогическую аксиологию.* – М.: Академия, 2003. 3. *Чижакова Г.И. Лекции по педагогической аксиологии.* – Красноярск, 1999. 4. *Тохтаходжаева М., Нишоновна С., Мадиярова С., Калдыбекова А. ва бошқалар. Педагогика.* – Т.: Иқтисод-молия нашриёти, 2008. 5. *Мардонов Ш. Педагогик таълим тизимида таълимий қадриятлардан фойдаланиш.* «Халқ таълими» журнали, 2005, №6. 6. *Мардонов Ш. Узлуксиз таълимда – таълимий қадрият.* «Узлуксиз таълим» журнали, 2005 йил, №6.

7-лаборатория иши. Педагогик аксиологиянинг асосий тушунчаларини ўрганиш ва мисоллар келтириш.

Педагогик аксиологиянинг асосий тушунчалари ақс этган материалларни ўрганиш ва таҳлил этиш.

Адабиётлар: 1. *Общая педагогика.* / Под. ред. В.А.Сластенина. – В. 2ч. – М.: Владос, 2003 – ч.1. 2. *Сластенин В.А., Чижакова Г.И. Введение в педагогическую аксиологию.* – М.: Академия, 2003. 3. *Ходжаев Б., Бекмуродова М. Қадриятли ёндашув асосида педагогика коллежи ўқувчиларида касбий сифатларни шакллантириш. // Педагогика коллежлари таълим жараёнини такомиллаштириш муаммолари.-Вазирлик миқёсидаги илмий-амалий анжуман материаллари. 29 апрель, 2009 йил. – Т.: «Fan va texnologiyalar» нашриёти, 2009.*

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2003.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.
3. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этиш йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009.
4. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Шарқ, 1997.
5. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури / «Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори» асарида. – Т.: Шарқ, 1997.
4. Общая педагогика. / Под. ред. В.А.Сластенина. В. 2ч. – М.: Владос, 2003 – ч.1.
5. Сластенин В.А., Чижакова Г.И. Введение в педагогическую аксиологию. – М.: Академия, 2003.
6. Туленов Ж. Қадриятлар фалсафаси. – Т.: Ўзбекистон, 1998.
7. Чижакова Г.И. Лекции по педагогической аксиологии. – Красноярск. 1999.
8. Тохтаходжаева М., Нишонова С., Мадиярова С., Калдыбекова А. ва бошқалар. Педагогика. – Т.: Иқтисод-молия нашриёти, 2008.
9. Ходжаев Б., Бекмуродова М. Педагогик ҳодисаларни ўрганишда аксиологик ёндашув: мазмун ва моҳияти. – «Личностно-ориентированное обучение и воспитание на современном этапе (содержание, формы, методы)». Сб.науч-метод. статей, ч.5. – Т.: 2007.
10. Ходжаев Б., Бекмуродова М. Педагогик аксиологиянинг шаклланиши ва ривожланиш омиллари. «Мактаб ва ҳаёт» журнали, 2008, №4.
11. Ходжаев Б., Бекмуродова М. Қадриятли ёндашув асосида педагогика коллежи ўқувчиларида касбий сифатларни шакллантириш. // Педагогика коллежлари таълим жараёнини такомиллаштириш муаммолари. –Вазирлик ми-

қёсидаги илмий-амалий анжуман материаллари. 29 апрель, 2009 йил. — Т.: «Fan va texnologiyalar» нашриёти, 2009.

12. Бекмуродова М. Ўқувчиларда қадриятли муносабатни шакллантириш — таълим жараёни самарадорлигининг муҳим омили сифатида. // Педагогика коллежлари таълим жараёнини такомиллаштириш муаммолари. — Вазирлик миқёсидаги илмий-амалий анжуман материаллари. 29 апрель, 2009 йил. — Т.: «Fan va texnologiyalar» нашриёти, 2009.

13. Мардонов Ш. Педагогик таълим тизимида таълимий қадриятлардан фойдаланиш. «Халқ таълими» журнали, 2005, №6.

14. Мардонов Ш. Узлуксиз таълимда таълимий қадрият. «Узлуксиз таълим» журнали, 2005 йил, №6.

15. Розов Н.С. Культура, ценности и развитие образования — М., 1992.

16. Тугаринов В.П. О ценностях жизни и культуры. — Л., 1960.

17. Фалсафа, қомусий луғат. — Т.: Шарқ, 2004.

18. Философия образования XX века. — М.: Педагогика, 1992.

19. Шиянов Е.Н. Аксиологические основания процесса воспитания. — Педагогика, 2007, № 10.

20. Мустақиллик, илмий-оммабоп изоҳли луғат.

21. Каримов И., Рустамова М. Фалсафа фани назарияси ва тарихи. — Т.: ТДПУ, 2007.

22. Нишонова С. Комил инсон тарбияси. — Т.: Истиқлол, 2003.

23. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. — 1-қисм. — Т.: Ёзувчи, 1996.

24. Қодиров Б. Комил инсон тарбияси. — Т.: «Меҳнат» нашриёти, 2001.

25. Ҳошимов К., Нишонова С. Педагогика тарихи. — Т.: Алишер Навоий номидаги Миллий кутубхона нашриёти, 2005.

26. Нишонова С. Эзгулик йўли. — Т.: Маънавият, 2001.

27. Калдыбекова А. Ўрхун-Енисей ёзма ёдгорликларини

Ўқитиш жараёнида талабаларни байналмилаллик руҳида тарбиялаш. // «Педагогик таълим» журнали, 2006 йил, 4-сон.

28. Ҳошимов К., Нишонова С. ва бошқалар. Педагогика тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1996.

29. Ўзбек педагогикаси антологияси. – Т.: Ўқитувчи, 1995.

30. Каримов И. Ноосфера: геосиёсат ва мафкура. – Т.: Фан, 2007.

МУНДАРИЖА

СЎЗ БОШИ	3
1. Қадрият ғояси ва унинг умумий аксиологиядаги ривожланиши.....	5
2. Асосий аксиологик муаммолар ва уларнинг чет эл педагогик фикрлари тараққиётидаги ривожланиши	8
3. Қадрият ғояси ва унинг миллий фалсафадаги ривожланиши	14
4. Миллий педагогикамизда қадриятли тасаввурларнинг ривожланиши	34
5. Педагогик аксиологияни тадқиқ этишга доир методологик ёндашувлар	46
6. Педагогик аксиологиянинг шаклланиши ва ривожланиш омиллари	53
7. Педагогик аксиология — педагогиканинг мустақил соҳаси сифатида	62
8. Педагогик аксиологиянинг асосий тушунчалари: мазмун ва моҳияти	65
9. Ўқувчиларда қадриятли муносабатни шакллантириш — таълим жараёни самарадорлигининг муҳим омиллари	69
10. «Педагогик аксиология» фанидан лаборатория машғулотларини ўтказишга доир кўрсатмалар	71
11. Лаборатория ишлари мазмуни	72
12. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	76

**АНАРГУЛ КАЛДИБЕКОВА,
БЕГЗОД ХОДЖАЕВ**

ПЕДАГОГИК АКСИОЛОГИЯ

*Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика
университети ўқув-услубий кенгаши томонидан услубий
қўлланма сифатида чоп этишига тавсия этилган*

Муҳаррир: Шукур Қурбон
Бадий муҳаррир: Иномжон Ўсаров
Техник муҳаррир: Аслиддин Жўраев
Саҳифаловчи: Аслиддин Жўраев

Босишга рухсат этилди 17. 08. 2009 йил. Бичими 60x84.¹/₁₆
Ҳажми 5,0 табоқ. Адади 300 дона.
Букортма № 196

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий
кутубхонаси нашриёти

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий
кутубхонаси босмахонасида чоп этилди.
Манзил: Истиқлол кўчаси 33.